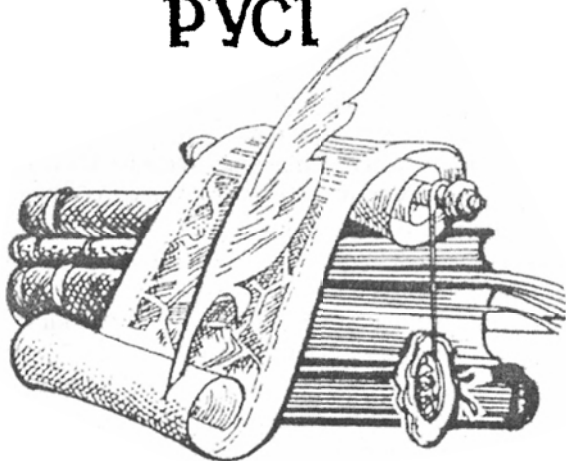

МЕМУАРИ
ДО ІСТОРІЇ
ПІВДЕННОЇ
РУСІ

МЕМУАРИ ДО ІСТОРІЇ ПІВДЕННОЇ РУСИ

Випуск 2 (перша половина XVII ст.)

Ф.Євлашевський, Я.Собеський,
походи 1625 та 1628 рр., С.Окольський,
Г.Боплан, звільнення невільників.
Б.Машкевич

За редакцією В.Антоновича

Дніпропетровськ
“Січ”
2006

УДК 82-3
ББК 84.4 УКР 6-4
М49

Перекладено за виданням: Мемуары, относящиеся к истории южной Руси. — Вып. II (первая полов. XVII ст.) (Ф.Евлашевский, Я.Собеский, походы 1625 и 1628 гг., С.Окольский, Г.Боплан, освобождение невольников, Б.Машкевич)/ Под ред. В.Антоновича. — К., 1896. — 439 с.

Із книгозбірні *В. С. Мороза*.

До другого випуску книги за редакцією В.Б.Антоновича (1834—1908) — історика, археографа, професора історії Київського університету — увійшли мемуари першої половини XVII століття: “Щоденник новгородського підсудка Федора Євлашевського” (1564—1604); “Історія Хотинського походу Якова Собеського” (1621); “Щоденник походу проти козаків запорозьких” (1625) з додатком “Куруківська угода”; “Відомості про похід до Криму Михайла Дорошенка” (1628); “Щоденник Симеона Окольського” (1637-1638) з додатками “Доповнення Самійла Величка” та “Ординація Війська Запорозького реєстрового”; “Опис України Боплана” (1630—1643); “Сказання про невольників, які втекли з турецької каторги” (1643) та “Щоденник Богуслава Машкевича” (1643—1649).

Збірник виходить через 110 років з часу першого видання.

Переклад з російської *І.С. Голуб*

**Випущено на замовлення Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за програмою “Українська книга”**

ISBN 966-511-294-5

© Голуб І.С., пер. з рос. 2006
© Мороз В.С. передм., 2006
© Дерев’янка А.П., худож. оформ. 2006
© “Січ”, 2006

V

ЩОДЕННИК СИМЕОНА ОКОЛЬСЬКОГО 1637-1638

Чернець домініканського ордену Симеон Окольський (†1654) як військовий капелан супроводжував польську армію під час її походів проти козаків у 1637 і 1638 роках і склав щоденники цих походів, які видав у Замості двома окремими випусками: перший мав заголовок: „*Diaryusz transakcyi wojennej miedzy wojskiem koronnem a zaporoskiem, w roku 1637 miesiaca Grudnia, przez I. W. Mikolaja z Potoka Potockiego wojewode braclawskiego, hetmana polnego koronnego szczerliwie zaczetej i dokonczonej; przez X. Szymona Okolskiego, zakonu Dominika sw., kaznodzieje wojskowego*”; брошурі передує сповнена пишної риторики і латинських цитат присвята тому ж гетьманові Миколі Потоцькому. Другий випуск, присвячений сандомирському каштелянові, Адаму Казановському, має такий заголовок: „*Kontynnacia dyaryusza wojennego, czuloscia I. W. hetmanow koronnych, ochota cnego rycerstwa Polskiego nad zawzietymi, w uporze krzywoprzysieglymi i swowolnymi, kozakami w roku 1638 odprawiona*”.

Крім названих щоденників Симеон Окольський видав декілька збірників проповідей і такі історичні твори латинською та польською мовами:

1) *Orbis I...lonus* (опис гербів і генеалогій родів польської шляхти). – Краків, 1641.

2) *Niebo ziemskie aniolow* (життя черниць Домініканського ордену). – Львів, 1644.

3) *Kioviensium et Czernihoviensium episcoporum ordo et numerus*. – Львів, 1646. Друге видання у польському перекладі. – Краків, 1853.

4) *Russia florida* (історія домініканських монастирів, заснованих на Русі). – Львів, 1646.

5) *Gora swieta nad miasteczkiem Podkamieniem*. – Краків, 1646.

Щоденники походів проти козаків ми пропонуємо у російському перекладі, здійсненому за їхнім новим виданням (Йозефа Туровського. Краків, 1858). Один з них (щоденник 1638 р.) був перекладений козацьким літописцем Самійлом Величком і внесений до складу його літопису. Він виданий Київською археографічною комісією разом з цікавими доповненнями, упорядкованими як самим Величком, так і більш пізнім козацьким істориком (XVIII ст.) Стефаном Лукомським¹. Втім, через важливість щоденника Окольського, який є найбільш ґрунтовним і докладним джерелом для історії козацьких повстань 1637 і 1638 року, а також через те, що переклад Величка здійснений „недостатньо майстерно”, за висловом самого автора, ми пропонуємо переклад обох щоденників.

При здійсненні перекладу були вилучені багато з тирад, що не стосувалися справи, вміщені Окольським лише для прикрашення розповіді відповідно літературним смакам його сучасників, а саме: довгі роздуми і моральні сентенції, цитати з класичних письменників, порівняння описуваних подій з епізодами історії грецької, римської і біблійської, віршовані епітафії польським воїнам, загиблим у боях тощо. У деяких випадках ми зберегли ці зайві прикраси саме там, де нам здавалося, що роздуми і сентенції характеризують особистість і кругозір самого упорядника щоденників. У перекладі скорочені також переліки складу польської армії, занадто детальні, що є інколи каталогами особистих імен, які не становлять інтересу при вивченні переданих історичних подій; переліки ці скорочені нами, по можливості, зі збереженням тільки цифр, які визначають чисельність окремих загонів польської армії.

Щоденник 1637 року

1) Яка була причина зіткнення коронних військ з козацьким гетьманом Павлюком.

¹ Літопис подій у південно-західній Росії в XVII ст. Самійла Величка. – Т. IV. – С. 188-313.

Справжній син корони, відданий своїй вітчизні, який розуміє яким грізним буває домашній ворог, особливо під час селянських війн, бачачи причину цього сум'яття, без сумніву мусить у скрусі зросити свої очі сльозами. Милістю Божою, завдяки щастю короля і пильному керуванню ясновельможного брацлавського воєводи пана Миколи Потоцького, гетьмана польного коронного, минулої осені вдалося щасливо і у зразковому військовому порядку утримати коронний табір під Лучинцем¹ і спостерігати за турецькими, молдавськими і волоськими військами, які ціле літо простояли на силістрійському кордоні зі своїми пашами і регіментарями, одним оком позираючи на чвари Гіреїв і мурз, іншим гостро слідкуючи за подіями у Польщі. Потоцькому довелося виявити багато пильності і обережності у той час, як татарські війська, після загибелі своїх начальників і султанів, блукали у кількості 15 000 чоловік у коронних степах поблизу Чечельника², підшукуючи для себе нові безпечні поселення, щоб не залишатися більше в залежності і під владою кримських ханів³. Значну їх кількість п. п. коронні гетьмани відправили до Криму і віддали під владу їхніх власних монархів.

Зимові квартири для війська гетьман коронний з волі короля призначив у Польщі. Та коли коронне військо, що потерпало у таборі від звичайного голоду і дорожнечі, вже зраділо цим розпорядженням, неждано за три дні до виступу з табору отримана була звістка про нову війну, яка загрожувала з боку Запорожжя і задніпровського краю. Ворог, анітрохи не боячись королівської могуті, не лише позбавив королівські війська бажаного спокою, але знову

¹ Лучинець – містечко на р. Немії Подільської губернії Могилевського повіту.

² Містечко Ольгопольського повіту Подільської губернії.

³ У цей саме час розпалилась знову боротьба між Кантемиром і кримським ханом Іслам-Гіреєм. Останній вимагав переселення Буджацької орди до Криму і розорив її житла між Акерманом і Килією. Частина ногайських татар шукала притулку у межах Польщі (Смирнов. – С. 511-517).

підняв бунтівну козацьку шаблю, упокорену було в Куруківському поході, загрожуючи усім польським гетьманам, сенаторам і самому королеві. Жорстокий Марс обрав своїм знаряддям козака Павла Михновича. Самовпевненість останнього залежала почасти від служби при татарському хані, котрого він разом з козаками захищав від Кантемира, почасти ж від сліпої фортуни, бо йому, звинуваченому разом із Сулимою як бунтівникові, співкерівникові і винуватцю в убивстві німецьких солдат з їхнім капітаном Мар'яном, а також і в захопленні знову укріпленого замку на Кодакі, вдалось уникнути кари у Варшаві.

Павлюк з юрбою бунтівного війська напав у Корсуні на власного начальника, старшого Військ Й. К. М. Запорозьких Василя Томиленка, якого примусив поступитися на свою користь і гетьманським чином, і військовою артилерією і всіма військовими регаліями. Але оскільки все це він здійснив без великого насилля, не бажаючи завчасно оповіщати отаманів і все військо, то не можна уповні виправдати й Василя, якого можна було підозрювати у співучасті з Павлюком тим більше, що він відіслав такого листа з Канева до полковника переяславського Сави, від 25 липня 1636 року:

Василь Томилович, гетьман Війська Й. К. М. Запорозького.

Пане Саво Кононовичу, полковнику! Мосю гетьманською владою та іменем усього Війська Запорозького суворо наказуємо вам вчинити згідно постанови нашої першої ради у Черкасах, тобто запасатися провіантом та іншими речами і в усьому бути готовими до війни: а як тільки вам буде оголошено нашим письмовим наказом, усі без винятку зобов'язані з'явитися під загрозою нашої немилості і суворої військової кари. Федір Онушкевич, писар військовий.

Отже він готувався до війни, у той час, як війни ніякої не було. Очевидно готувався він не супроти Павлюка, а на його користь проти польських панів. Тому бо він так легко поступився старшинством і разом з Павлюком піднявся

супроти коронних панів. На тому вони й домовились, а реєстрові козаки, не бажаючи терпіти бунтівника, вчинили з притаманною селянам хитрістю; вони обрали гетьманом з середовища реєстрових переяславського полковника, Саву Кононовича, котрого й представили через своїх послів краківському каштелянові як коронному гетьманові, під його захист і до послуг Й. К. Милості. Павлюк невдовзі дізнався про те і, вважаючи себе зганьбленим, вирішив помститися, а саме відрядив декілька тисяч війська, щоб схопити і привести до нього новообраного гетьмана реєстрових козаків з його прибічниками, чим викликав тривогу, сум'яття і чвари серед тих, котрі залишались покірними Речі Посполитій. Доручивши виконання цього задуму найбільш удатним до зла полковникам, Карпові Скидану і Семенові Биховцю, він дав їм на папері такий заклик:

Павло Минович Бут, гетьман з Військом Й. К. М. Запорозьким.

Панові отаманові переяславському і всьому товариству, черні, тобто поспільству і всій нашії братії назавжди бажаємо від Бога доброго здоров'я. Милостиво оголошую своїм вірним і прихильним товаришам, що я з дозволу і за наказом війська, незважаючи на великі труднощі військові, посилаю до вас у Переяслав двох полковників: Карпа Павловича Скидана і пана Семена Биховця, а з ними декілька тисяч Війська Й. К. М. Запорозького. Про що Ваші Милості, як вірні товариші наші, не турбуйтеся, але пожалійте себе і приставайте до цих полковників. Що ж стосується тих зрадників війську, скільки б їх не виявилось у вас, котрим давались обіди, вечері і бенкети у п. Жолкевського і котрі за те видали йому наших товаришів, так що багатьом з них відрізали вуха, а самих відіслали до Гадяча будувати вали, – цих зрадників не бороніть ловити і посилати їх до військової гармати, де вони мусять надати необхідні пояснення. Ви ж, панове отамани, не турбуйтеся про те, а також не веліть турбуватися своїм товаришам і панам міщанам, але надайте допо-

могу супроти цих зрадників, які вчинили так багато лиха. Будьте одностайними і, згуртувавшись усі разом, приходьте з п. п. полковниками до війська, а там уже обміркуємо для себе все найліпше. Якщо королю Й. М. знадобиться військо для будь-якої потреби, будемо всі в готовності та згоді. Але якби, борони Боже, Ваші Милості побажали б захищати тих зрадників і не захотіли самі приєднатися до війська, то ми з усіма своїми силами, з усім військом і артилерією рушимо до Переяслава і тоді побачимо, чи буде хто захищати наших зрадників. Отже удруге просимо вас і найсуворіше наказуємо іменем війська, не наслідуйте захищати тих зрадників, але якомога швидше виступайте з нашими полковниками до війська і артилерії. Потому доручаємо вас милості Божій. Дано у Крилові серпня 12 дня 1637 року.

Бунтівники проти короля і Речі Посполитої вчинили злочин з такою ж швидкістю, з якою він був намислений: схопили гетьмана або старшого Війська Запорозького, його писаря і багато іншої кращої старшини у Переяславі і видали Павлюкові, який чекав їх у Боровиці, містечку князя Вишневецького. Отримавши заарештованих разом з їхнім майном, він без усякого милосердя люто скарав їх на рівнині перед містом. Гетьмана з писарем розстріляв, решту піддав іншим карам, а майно їхнє віддав на розграбування. Хоча вони в усвідомленні своєї невинності волали до Бога про відомщення, та Павлюк, не звертаючи уваги на те і не задовольняючись таким тяжким злочином і жорстокістю, але боячись, щоб не піднялись проти нього нові юрби, намислив три задуми один іншого гірший: 1) замислив сам з України виїхати на Запорожжя; 2) залишити замість себе полковників, прихильних до нього, таких, що співчують його жорстоким намірам; 3) скарати усіх осіб, до нього неприхильних.

Проте Бог у своїй справедливості звичайно знищує боготривні і шкідливі для суспільства задуми. Тому переяславський реєстровий товариш, Ілляш Караїмович, доніс

про злочинські успіхи бунтівника і підбурювача краківському каштелянові, великому коронному гетьманові і тут же видав Його Милості двох бунтівних козаків, Смоляху і Ганжу, яких Павлюк відрядив було, аби його спіймати. Ці останні подали значні відомості про перебіг злочину, про юрмища бунтівників, напади на житла як шляхтичів, так і козаків, про велику смуту в Україні і по той бік Дніпра, про небезпеку, що загрожує шляхетським дворам і навіть містам; про те, що багато хто втік зі своїх маєтків, багато зазнали нападів і пограбувань у своїх замках і що надалі можна було сподіватися ще гіршого: вогонь загрожує костіолам, шабля ксьондзам і ченцям; повсталі мають намір з'єднатися з донськими козаками і татарами, визнати владу московського царя, вчинити напад на турецьку державу, для чого вже приготовано 50 човнів. Вони перерахували і багато інших злочинних задумів, але всьому запобіг турботливий гетьман і перш за все розіслав такий універсал до реєстрових козаків:

Станіслав на Конєцполі Конєцпольський, каштелян краківський, гетьман великий коронний, староста руський, барський, ковельський, переяславський тощо.

Усім Їхнім Милостям п. п. старостам, державцям, підстаростам, намісникам і урядникам українним оголошуємо. Отримавши звістку, що незважаючи на присягу, вірність і повинність свою стосовно маєстату Й. К. М., деякі бунтівники вчинили бунт у Війську Й. К. М. Запорозькому і, безчесно скаравши свою старшину, збирають до себе багато свавільного народу. Щоб запобігти їхньому успіхові, закликаю вас іменем Й. К. М., аби ви тих, котрі приєдналися вже до юрмищ бунтівників, коли б вони протягом двох тижнів не покаялись і не повернулися до покори, не вважали козаками, але позбавивши їх усіх вольностей, наданих реєстровим козакам, які виконують свої обов'язки, намагались заарештувати і відсилати до мене. Коли б Ваші Милості не змогли затримати їх, то ви повинні поширити кари на їхніх дружин і дітей, і знищи-

ти їхні домівки, бо краще, щоб на тих місцях росла кропива, ніж множились зрадники Й. К. М. і Речі Посполитої. Дано у Барі 3 вересня 1637 року.

Потому Й. М. каштелян краківський застосував інший спосіб милосердя: він відрядив від себе послів до самого бунтівника Павлюка в Україну, п. Петра Коморовського, ротмістра козаків Й. К. М., добре ознайомленого з українськими селами і козацьким способом поводження і п. Сокола, що обіймав посаду ротмістра великопольської піхоти. Вони знайшли Павлюка у Чигирині, довго і старанно умовляли його іменем великого коронного гетьмана і Речі Посполитої облишити свої задуми, ясно вказуючи на наслідки, оскільки справа могла призвести до позбавлення їх усіх вольностей, честі, майна і до знищення на вічні часи самого ймення запорозьких козаків за їхнє зрадництво і зневаження Й. К. М. і Речі Посполитої. Але властолюбство зовсім засліпило хлопа; він заперечував, що військо справедливо покарало Саву, обраного гетьманом, що сам він прийняв старшинство, поступаючись лише принуці, однак не хотів складати влади. Висловлював бажання, щоб трапився випадок послужити королю і Речі Посполитій, але додав, що для цього необхідно буде отримати від уряду знамена і бубни. Нарешті він зі свого боку зверхньо відіслав послів до великого коронного гетьмана, але не згодився ні відступити, ні відмовитися від своїх лихих задумів. Відпустивши послів краківського каштеляна, Павлюк призначив від себе полковників, яким наказав набирати якомога більше війська з середовища селян, неприхильних же до нього реєстрових знищувати. Чернь, ледачі селяни, не внесені до списків і непокірливі з реєстровців, вельми задоволені випадком, швидко організували загони, які нападали на шляхетські домівки, міста і замки в українських маєтках князя Ієремії Вишневецького, підбурювали селян проти їхніх власних панів, зневажали уряди, забороняючи підкорятися останнім, а тим селянам, які будь-коли перебували у козаках, наказували

знову вступати до їхніх лав, вимагаючи під загрозою, аби їхні пани не чинили їм перешкод у тому. Наводжу як пам'ятний документ листа, писаного ними до пана підкоморія чернігівського, носовського старости:

Ясновельможний М. П., пане підкоморію чернігівський.

Засвідчуючи вам приязнь нашого Війська і готовність до послуг, пишу стосовно товаришів Війська Запорозького, що мешкають у Дівиці, маєтку В. М., аби вони, продавши своє майно, якомога швидше прибули до війська, чого їм не забороняйте, бо вони відбували службу королю Й. М., а тим часом не вільні розпорядитися своїм майном. Сподіваюсь, що В. М. ні в чому не буде чинити їм перешкод і не стане утримувати їх, а я та військо раді будемо винагородити вас за це. Дано в Чигирині 6 листопада 1637 р. Карпо Павлович Скидан, полковник Війська Й. К. М. Запорозького у всій Україні.

Багато таких листів було надіслано і до інших державців. Деяких брали силою, наїжджаючи з хоругвами на міста, іншим залишали в домівках палиці та милиці замість рушниць, деяким наказували готувати для себе постій, постачати одяг, шаблі, порох, свинець і коней. Але оскільки вільній шляхті несила було терпіти це від своїх підданих, то їх збували звичайною політикою – зволіканням і обіцянками. Втім з брутальними хлопами, нездатними до політики, ніяке красномовство не допоможе. Через збурення своїх підданих, Мурка і Носка, п. чернігівський підкоморій і п. остерський староста через Коростеля і Пирога (хоча пани були багаті й передбачливі) змушені були задля врятування життя залишити свої маєтки і втікати путівцями. Так само вчинили й інші пани, особливо у Вишневеччині, бо краще личане життя, ніж шовкова смерть. Але від такого хлопства не діждеш і шовкової смерті, а навпаки лише сповненої усілякої ганьби і тиранства.

Повстання це продовжувалось від червня аж до грудня, постійно посилюючись. Шляхта і поміщики, знаходячись

у такому скрутному становищі, неодноразово зверталися з проханнями про допомогу до п. краківського каштеляна і за його посередництвом до самого короля, доки нарешті 2 листопада не була отримана королівська відповідь, яка повелівала усім коронним військам увійти в Україну для гасіння пожежі, тобто для придушення повстання і шаленства селян. Там же призначені були і зимові квартири для війська. Пан краківський каштелян повідомив війську королівську волю через посередництво польного гетьмана, але жовнірам вельми неприємно було йти взимку так далеко і поспіхом, піддаючись усім поневірянням табірною життя, до того ж не одержавши утримання. Проте вони змушені були, хоча і всупереч волі, розділитися на полки, які почали виступати з табору 7 листопада і вирушили від Дністра до Дніпра, бо на війні влада і керівництво належить начальникам, а не солдатам і останні за обов'язком служби змушені підкорятись.

Незважаючи на почуття обов'язку, мужність і вірність вітчизні, солдати поглядали на новий похід не вельми прихильним оком. Деякі, навчені досвідом у походах під Куруків і Ведмежі Лози і неодноразовими битвами під Переяславом, пригадували, що війна з цими бунтівниками не така вже й легка, короткочасна і безпечна. Інші згадували нещодавню сеймову конституцію, в силу якої їх мусили розпустити з табору. Деякі ще раніше, виходячи з табору, через посередництво п. Гнівоша оголосили п. польному гетьманові в генеральному колі, що не мають наміру служити більше проминулої чверті й тепер повторювали це рішення. Отже взагалі передбачалось, що 2 грудня трапиться щось важливе, неприємне для п. п. гетьманів, шкідливе й небезпечне для вітчизни. Сповнене мрій, виступало військо зі свого табору до Білої Церкви.

2) Перелік полків, які виступили з табору до Дніпра.

1) Полк краківського каштеляна під командуванням п. хмельницького старости, Миколи Стогніва; маршрут на

Вінницю, Погребище, Білопілля: чотири хоругви гусарів, чотири хоругви козаків, три ескадрони драгунів.

2) Полк п. польного гетьмана, ватажок п. Мочарський, за відсутністю ж його п. Лувчицький, військовий стражник; маршрут на Літин, Острожок, мимо Махнівки: шість хоругв гусарів, п'ять хоругв козаків, два ескадрони драгунів.

3) Полк п. Казановського, богуславського старости і писаря польного коронного, під його особистим керівництвом рухався ліворуч від Білої Церкви на Тивров і Липовець: чотири хоругви гусарів, чотири хоругви козаків, два ескадрони драгунів.

4) Полк брацлавського воєводи п. Станіслава Потоцького, який також особисто вів його на Звенигородку, Бушу, Буки, мимо Брацлава: три хоругви гусар, три хоругви козаків, один ескадрон драгунів.

Таким був розпис військ, доки всі вони не зійшлися поблизу Білої Церкви. Там п. польний гетьман обіцяв коронним військам порадитись і домовитися з великим коронним гетьманом стосовно подальших дій. З цією метою він тричі їздив до Бару і, втямивши міркування великого коронного гетьмана і Речі Посполитої, постановив просити короля про надіслання утримання для заспокоєння коронного війська. Призначивши час збору, польний гетьман 23 листопада виїхав до війська з Летичіва, маючи при собі переяславського козака, Ілляша Караїмовича, з декількома товаришами, людей добре ознайомих із запорозьким військом, які пам'ятали свою присягу на вірність королю і Речі Посполитій. Вони бо й повідомили гетьманові, де саме мешкають призвідці бунтів, як було б зручніше захопити їх, як швидко могли б вони з'єднатися між собою, де знаходиться їхня артилерія, яким були врожаї у Придніпров'ї тощо. Своєю щирою поведінкою Караїмович запопав великої ласки від польного гетьмана. Прибувши 26 листопада до Білиловки, гетьман звернувся до реєстрових козаків з таким універсалом:

Микола з Потока Потоцький, воєвода брацлавський, гетьман польний коронний, генерал подільський, староста кам'янецький, летичівський, ніжинський тощо.

Усім взагалі й кожному окремо п. п. полковникам, осавулам, сотникам, отаманам і всім Війська Й. К. М. Запорозького козакам, які до реєстру Й. К. М. вписані і дотримуються вірності та належної покорі маєстату Й. К. М., відомо вам чиню, що я з військом Й. К. М. виступаю з метою упокорити ваше свавільство і примусити вас підкоритися маєстату Й. К. М., а також покарати тих, хто буде опиратися. Відайте про це ви, реєстрові й розшукайте серед себе тих, які порушили присягу і безвинно пролили кров старшини своєї, для того, щоб вони отримали заслужену покару. Знайте, що у супротивному випадку гостра шабля королівських військ знищить ваші маєтності, ваших друзин, дітей, майно і навіть життя. Зберіться при війську Й. К. М. і там буде для вас призначений старший, який збереже вірність Й. К. М. Удруже нагадую, щоб нерєєстрові не мали з вами нічого спільного; якщо ж вони знаходяться серед вас, то цим наказую, аби старости та їхні намісники таких заарештували, у чому ви мусите надавати їм підтримку. Я вважав, що ви вже отямилися, отримавши універсали Й. М. каштеляна краківського, але вірогідно, хтось з бунтівників приховав їх від вас. Тому, наблизившись до вас, надсилаю вам цей новий універсал. Дано в Білилові 26 листопада 1637 р.

Наступного дня гетьман відбув до Паволочі, повідомляючи по всіх полках про своє наближення до Білої Церкви, де розраховував видати наказ про наступ на ворога. Але раптом неждано прибув туди пан Голецький, товариш з хоругви пана лянцкоронського старости з відмовою від подальшої служби від імені всієї хоругви, повідомляючи, що вони по закінченню поточної служби не мають наміру служити далі. Пан польний гетьман переконував їх вагомими доказами; розпитував, чи не мають вони якоїсь особливої претензії до нього особисто, чи не відво-

лікає їх якийсь несвоєчасний намір чи будь-які приватні міркування. Але все це не може мати місця у такий час для синів корони, бо суспільне добро і користь вітчизни повинні мати перевагу над усіма приватними інтересами. Але товариш повторював лише одне, що солдати, дослуживши свою чверть, не хочуть служити далі. Пан гетьман сподівався, втім, від такої пристойної компанії, що коли інші хоругви покажуть готовність до служби, то й вона, пам'ятаючи свою честь і заслуги, не допустить випередити себе, не стане баритись або ухилятися. І дійсно вона незабаром брала участь у справі, при чому був поранений пострілом пан Голецький. Сам пан гетьман рятував його на полі бою, але рана його була вельми тяжкою і він скоро помер, вкривши себе і свій рід безсмертною славою. Пан гетьман переcheкав один день у Паволочі, щоб дати можливість підійти більш віддаленим хоругвам і рушив наступного дня до Білої Церкви, але посольство Голецького день і ніч стояло в його пам'яті; не важко було зрозуміти, що мало відбутися першого грудня зі сходом сонця на прикрість гетьманам, а за ними і всій Речі Посполитій. Але ось гетьман вже вступає до Білої Церкви; поглянемо, як приймуть його козаки.

3) Як запорозькі козаки зустріли польного гетьмана у Білій Церкві.

Підступаючи до Білої Церкви, головного центру доволішніх козаків і їхніх полковників, польний гетьман послав уперед хоругву пана краківського каштеляна разом із загоном коронної артилерії. Вони оволоділи містом без опору (хоча в ньому знаходилося багато козацьких шпигунів), і наступного дня виїхали в поле назустріч панові гетьману. Через наближення польного гетьмана з військом частина білоцерківських козаків і міщан приєдналися до повстання і пішли в Черкаси до бунтівників, не бажаючи чекати на місці прибуття гетьмана. Ті ж, які залишались покірними, числом більше двох сотень вершників, виїхали назустріч

гетьманові за милу від міста і, спішившись, стали „лавою” на відстані польоту стріли від гетьманської карети. Полковники колишній і новий, Ячиненко і Клиша, з іншою старшиною, усього близько восьми чоловік, наблизившись до карети, віддали гетьманові земний уклін і привітали зі щасливим приїздом, віддаючи себе при цьому на його милість і в його розпорядження. Гетьман подякував за таку вірність королеві та Речі Посполитій, а за дотримання раз принесеної присяги прийняв їх милостиво, обіцяючи дати охоронні універсали на майно і звільнити їх від солдатських постойів і поборів. Таким чином покірливість білоцерківських козаків значною мірою розвіяла сумний настрій, що оволодів гетьманом в Паволочі через відмову солдатів від служби.

Ще більше додав йому бадьорості пан коронний стражник¹, староста канівський і овруцький, який, прибувши для розмови з п. гетьманом, не побажав уже повертатися додому, але залишився при Й. М. і поквапився послати за своєю надвірною гвардією, яка складалася з 500 вершників молдаван, татар і вірних козаків під командуванням п. Турейського.

Ще більше додала бадьорості та надії добра звістка, отримана від корсунських козаків, які, дізнавшись про наближення коронних військ, послали до гетьмана підстаросту п. Пржеджимирського із заявою про те, що вони не мають наміру приставати до бунтівників: „Лише нероби, – говорили вони, – прагнуть свавілля, ми ж, реєстрові, пам’ятаємо свою присягу; нехай лише Й. М. прискорить наступ для того, щоб наші наміри не були зруйновані яким-небудь стороннім бунтом або масовим рухом”. Думка ця цілком справедлива і обґрунтована; слід було швидко наступати, щоб не дозволити їм згуртуватися і не залишати за собою ворога. Це правило особливо важливе у боротьбі з козацькими повстаннями, які швидко розливаються й охоплюють всю Україну і Задніпрянщи-

¹ Самуїл Лаш.

ну. Там Скидан, що був ніби польним козацьким гетьманом, розсилав безсоромні універсали, з яких два наводжу для прикладу.

Карпо Павлович Скидан, полковник Війська Й. К. М. Запорозького, поставлений над цілою Україною.

Товаришам нашим, панам отаманам міським, козакам Війська Й. К. М. Запорозького, які живуть у Задніпрів'ї, всім взагалі й усьому поспільству та братії нашій, що проживає там же, душевно бажаємо від Бога доброго здоров'я. Сповіщаємо вам, товаришам нашим, що отримано звістку про рішучі наміри жовнірів, які мабуть вже збираються до нас в Україну, у чому Господь хай не допоможе їм. Тому я, силою своєї влади та іменем війська, наказую і підтверджую, щоб Ваші Милості не залишались у безпечності, але, запасишись кіньми, хлібом і зброєю, були готові повстати як личить рицарям на цих гнобителів нашої грецької віри, коли вкаже необхідність. А Ваші Милості панове отамани, узявши з собою по декілька чоловік товаришів, щоб неодмінно і неухильно прибули на раду в призначене для того місце Мошини, на наступному тижні, тобто 29 жовтня, під загрозою військової кари. Зібравшись там на раду, будемо радитись, як би все повернути на добру славу і користь нашу. Затим доручаємо вас Господові Богу. Дано в Чигирині 24 жовтня 1637р. Роман Попович, писар військовий, рукою власною.

Інший універсал, посланий у Корсунь і Стеблів 29-го листопада:

Товаришам нашим Їх Милостям панам отаманам реєстрового Війська Й.К.М. Запорозького, поспільству і браттям нашим люб'язним, що проживають у Корсуні і Стеблеві, бажаємо від Господа Бога доброго здоров'я. Ми не раз писали Вашим Милостям, товаришам нашим про те, щоб В. М. зібрались до мене під час перебування мого у Корсуні й тепер просимо і підтверджуємо іменем усього війська, щоб ті, хто називає себе нашими товаришами, споряджались кінно або пішими і пам'ятаючи славу нашу

рицарську, права і вольності наші, з'явилися добровільно і в згоді, як чинили наші предки за наказом старшого. І вас, товаришів, наших просимо і переконуємо зібратися тут у Мошнях, кінно чи пішими за бажанням кожного, для того, аби хоробро дати відсіч ворогам нашим, як того вимагає необхідність і щоб ми усіма силами повстали проти цих душманів наших і ворогів віри нашої. Якщо ви охоче виконасте це, то напевно будете сприяти честі, славі та користі нашій, про що удруге просимо і наказуємо під загрозою смертної кари. По тому доручаємо вас Господові Богу. Дано у Мошнях 29 листопада 1637 року.

Цей Скидан чинив так хитро, що розсилаючи такі бунтівні та огидні універсали, одночасно з тим відрядив до гетьмана посольство з листом від 30 листопада, пояснюючи, що Й. К. М. і Речі Посполитій неправдиво донесено, ніби козаки здійсмають бунти, збирають ватаги і нападають на замки та шляхетські житла, що сам він усього з декількома товаришами приїхав до Корсуня для наради. Не знав того лайдак, що п. чернігівський підкоморій уже послав доповідь про його злочинні діяння, що пани Коленда і Нараєвський, у яких все було пограбовано, плакали перед п. польним гетьманом, а багато інших скаржились письмово. Недаремно просили корсунські козаки п. гетьмана про швидкий наступ, бо на війні взагалі, а особливо у війні з козаками, необхідні мистецтво і швидкість. Але сам Ахіллес з Одисеем навряд чи могли б зарадити в такій справі, коли солдат, захисник вітчизни, здійсмає зброю не проти ворога, але проти самої вітчизни. Підходило 1 грудня, починалась конфедерація, любов до вітчизни слабла, а замість неї починав панувати дух повстання.

4) Початок військової конфедерації.

Хоча термін служби ще не минув і майже всі мусили ще дослужувати декілька додаткових тижнів, але вже з першого грудня на очах гетьмана розсилають по полках і хоругвах листки, що скликають усіх поручників і товаришів

до Фастова на 4 грудня. Товариші не звертають уваги на своїх поручників і ротмістрів; останні не виявляють ніякої поштивості до гетьмана, про вітчизну і гідність Й. К. М. навіть і не думають. У всіх одна думка і одне бажання: „ми не невільники, не бажаємо служити далі і самі вимагатимемо заслуженої платні”.

Однак п. польний гетьман, ніби не знаючи про те, знищує цей намір новим наказом про подальший наступ на ворога, котрий у великій кількості почав збиратися коло Чигирина, Корсуня і на Задніпров'ї. Але жовніри, у свою чергу, порушують це розпорядження новим приписом, який може бути зображений не пером і чорнилом, а кров'ю, зброєю і бунтом. Під приводом нового наказу вони якомога швидше скликають усіх до Фастова на 4 грудня.

Пан військовий стражник, який розвозив цей наказ по полках, помітивши, що жовніри поспішають до Фастова для бунту і конфедерації, а не для виконання наказу стосовно походу, опівночі виїхав з Фастова, не чекаючи подальшої їхньої наради і не бажаючи бути присутнім на раді нечестивих, ворожій вітчизні і гетьманам, проте вельми вигідній для внутрішнього ворога. Але так, як звичайно, швидше один може схилити до злого, ніж десять до доброго, то вони зібрали раду у Фастові у квартирі поручника хоругви покійного коронного канцлера, куди прийшли юрбою. Там одностайно вирішено підняти конфедерацію, ухилитися від подальшого походу і наполягати на оголошеній під Лучинцем відмові від служби, а після повернення до Польщі, на очах короля оволодівши його економіями та маєтками, усім спільно і разом домагатися заслуженої платні.

Стривожені полковники відразу ж донесли панові гетьману про такий безлад і самі поквапились для наради про те, що діяти. Бачачи настільки велика небезпека загрожувє вітчизні як через наближення ворога, так і внаслідок наміру жовнірів йти вглиб Польщі, п. гетьман польний потурбувався, аби негайно знищити лихо в корені: 5 грудня

він послав до Фастова панів Мочарського, ротмістра рейтарської хоругви Й. К. М. і ротмістра Коморовського, які спішно прибули, але були допущені в коло¹ лише після довго-тривалих дебатов.

Солдати з упертістю відстоювали раз прийняті наміри, визнаючи їх справедливими. Одні заявили, що не маючи договору стосовно подальшої служби, вони не зобов'язані продовжувати її і гетьман не має права примусити їх до того своєю владою, бо завдяки сеймовій конституції вони завербовані тільки до 1 грудня. Інші твердили, що коли вони будуть продовжувати службу безплатно, то опиняться у становищі жебраків і волоцюг, яким ніде розсідлати коня. Деякі визнавали непотрібним виступ за Дніпро, твердячи, що ніякого ворога там немає. Дехто, нарешті, побачивши після виступу з табору, що край постраждав від неврожаю, після якого люди їдять хліб з дубовим листям і висівками, побоювались попереду ще більшого голоду.

Великими були їхні бажання і вимоги. Послані до них польним гетьманом офіцери стали обговорювати їхнє становище. Вони доводили, що ніколи коронне рицарство не було таким нечулим, щоб залишити службу якраз у мить наступу на ворога і думати більше про отримання грошей, ніж про безсмертну славу. Про наступ ворога запевняють численні листи, отримані як з України, так і з Задніпров'я; що ж стосується постанови сейму відносно розпуску військ, то пани гетьмани готові були б згодитись із цим, якби не трапилась така доконечна потреба для держави. Якщо ж мова ведеться про утримання, то воно ще ніколи не пропадало для солдат і кожен отримає належне. Тому пан польний гетьман просить, аби всі звернули більше уваги на ту честь, яку вже заслужили для себе і своїх родів, ніж на незначну затримку у виплаті утримання. Притому,

¹ Колом називались загальні збори військових товаришів, які збирались при початку військової конфедерації, яке висувало урядові свої вимоги і у разі виконання їх відстороняло попередніх начальників і обирало інших.

залишити гетьмана у таку мить, означало б висловити велику неповагу до того, хто для добра рицарства на будь-якому місці ризикував власним життям.

Тоді, бажаючи уникнути звинувачення у нечулості, вони дали послам приватну відповідь такого змісту, що коли вони так далеко зайшли з п. гетьманом, то готові служити ще три тижні, але тільки під командуванням тих осіб, яких самі оберуть. Оскільки багато хто з поручників і товаришів не були присутніми в колі, інші ж, хоча й були, але не знали навіщо зібрані й не домовилися з братією, говорили про те, щоб скликати нове коло. Усі зійшлися на тому, щоб не ображати решту хоругв і призначили інше коло в Рокитній на 9 грудня. Посли принесли п. гетьману рішення Фастівської ради, які вельми стривожили Й. М., але тоді ж прибула пошта від п. краківського каштеляна з вістями, що значно заспокоїли цю тривогу: 1) король пропонує подальшу службу з 1-го грудня і наказує скласти списки хоругв; 2) утримання всім військам за одну чверть вже прислано до Бару, решта також незабаром буде отримана; 3) великий коронний гетьман отримав від деяких хоругв запевнення в тому, що вони ніколи не братимуть участі у конфедерації і просив польного гетьмана підтримати цей настрій, користуючись своїм впливом і любов'ю військ; 4) великий коронний гетьман відіслав назад до Павлюка його послів з пропозицією добре втямити статті Куркувської угоди, для чого послав їхню копію, а тих бунтівників, про яких вони клопотались і які командували в морських походах: Смоляху і Ганжу, він наказав скарати на голову.

Подібні вісті для доброго вояка, який любить свою вітчизну, були вельми втішними як у мирний, так і у воєнний час; тому ротмістри раділи безпеці короля і Речі Посполитої і сподівалися, що такими діями вдасться можливо заспокоїти заворушення серед рицарства. Отримавши звістку про це, п. військовий писар, п. богуславський староста і ротмістр і секретар Й. К. М. п. Адам Каза-

новський поквапились до гетьмана у Білу Церкву, куди з'їхалися й інші поручники, а саме: руського воєводи, подільського воєводи, польного гетьмана та інших. Усі вони запевняли, що не мислять про конфедерацію, але готові підкоритись усім розпорядженням гетьмана. Тоді Й. М. вирішив бути особисто присутнім на знову організованій раді в Рокитній. Тим часом козаки, користуючись безладдям, схопили декілька чоловік товаришів, від яких дізнались про ці незгоди і про конфедерацію, після чого підбадьорились, стали сміливішими, а народ швидше й охочіше приєднувався до них.

Отже п. гетьман очікував 8-го грудня, щоб рушити з Білої Церкви в Рокитну, але тої ж ночі з ним трапився напад подагри, який все більше й більше посилювався, не дозволяючи стати на ноги і дуже мучив його. Незважаючи на це він розіслав нові універсали до козацьких міст: Канева, Корсуня і Черкас, далі вислав вивідувачів до ворожих загонів, що були під командою Коростеля і Мурка, доручивши межиріцькому підстарості Солоницькому, слугі п. коронного стражника, розвідати про стан козацької артилерії, про їхнього гетьмана і пересування. Оскільки хвороба його не припинялась, то він наказав внести себе до карети і все-таки вирушив у Рокитну, куди прибув 8-го грудня.

5) Роздуми і результати нарад другого кола зароджуваної військової конфедерації.

Пан польний гетьман схилив рицарство провести раду де-небудь поблизу, задля більшої зручності хворого. Усі висловили згоду і зійшлися біля будинку Й. М., проте ніхто не відвідав, навіть не вітав його; як здогадуюсь, кожен остерігався і таївся перед рештою. Пан гетьман з'явився на коло у супроводі панів: коронного стражника, польного коронного писаря, брацлавського воєводи полковника Станіслава Потоцького, чернігівського підкоморія Адама Киселя, який прибув сюди до п. воєводи і не збирався

від'їжджати, не дочекавшись кінця наради, особливо ж щасливого кінця всієї кампанії, панів Мочарського, Загоровського, Казановського, військового стражника і обозного Желтовського, і промовив коротку пишну річ такого змісту: „Я не припускаю й думки, милостиві панове, щоб це численне зібрання Ваших Милостей могло перейматися будь-якими недобрими намірами, бо ви люди шляхетно уроджені і завжди добровільно віддавали своє життя задля захисту вітчизни. Трапилося так, що ви не отримали з казни Речі Посполитої належного вам утримання у призначений час. Проте, знаходячись перед ворогом, який, дивлячись на нашу незгоду, має ворожі почуття до вітчизни і все більше озлоблюється супроти нас, слід би нам, панове, схилити свої думки швидше до миру і згоди, ніж до заворушень.

Я можу посвідчити, що служба ваша продовжена, про що незабаром надійде й оповістка Й. К. Милості. Не сумніваюся також, що скоро ви отримаєте вповні все заслужене утримання, тепер же кожен може отримати платню за одну чверть. Послуживши Речі Посполитій, а саме упокоривши селянські бунти в краї, можна вже з честю і повною гідністю вимагати виплати. Тому дуже прошу Ваші Милості не полишати мене, але разом зі мною придушити і упокорити це заворушення, чим заслужите велику вдячність короля і Речі Посполитої”.

На мову пана воєводи і гетьмана, на прохання товаришів відповідав п. Чернецький, на той час поручник руського воєводи, у такому сенсі: „В. М. п. воєвода бачите самі нашу повну готовність завжди служити Речі Посполитій і королю, не шкодуючи ні здоров'я, ні свого майна і, хоча тривалий час не надходило утримання, ми попри всю табірну дорожнечу мало звертали на це уваги, як добрі сини вітчизни. Та коли служба наша вже припинена через постанову сейму, а платні за неї ніяким чином не передбачається, то ми утримуємось від подальшого її продовження, щоб замість нагороди не отримати докорів від короля і

стражів вітчизни. Отже В. М. мусять пробачити, якщо ми зібрали загальну раду, на якій обговорювали як питання про наше утримання, так і про військові негаразди. Тому просимо покірно В. М., як раніше, так і в цих крайнощах надати нам особливого заступництва як своїм слугам і товаришам. Дасть Бог, що ми, турбуючись про свої потреби, не втратимо прихильності Вашої милості”.

Тоді Й. М. удруге звернувся до них з умовлянням, щоб це зібрання відбувалося без порушення гідності короля і Речі Посполитої, але спрямовувалось до збереження цілісності та честі останньої. Після цього Й. М. вийшов разом з усім супроводом його, аби ті, що зібралися, могли вільно радитися.

Розпочинаючи нараду, поручники зажадали негайного вилучення всіх тих, хто не належав до товаришів. Один із них закричав, щоб вийшли й ксьондзи; видно, соромився говорити при них, а не звернув уваги на те, що присутній при тому сам Бог, який вищий від усього духівництва; втім, ці останні вийшли. Нарада продовжувалась вже близько години; один виголошував довгу промову, інший ще більш розлогу, деякі, крім виплати утримання, вимагали знищення конституції, встановленої для обмеження солдатів, інші – скасування баніцій, або свого особистого задоволення. Тому ротмістри наказали всім замовкнути, що викликало велике ремствування. Повідомлено п. гетьману, що рада розпадається на полки, які проводять таємні наради і невідомо ще, який буде результат цього хаосу. Незабаром після цього повідомляють, що усі поручники, у тому числі всі передові з їхніми компаніями, не бажаючи ніякої конфедерації, висловлюють готовність скласти голови у боротьбі з ворогом під начальством свого гетьмана і вождя. Першим оголосив про те п. хмельницький староста і поручник королівської хоругви Стогнів, після нього поручники – коронного гетьмана і краківського каштеляна, Пржижембський, гусарської хоругви гетьмана польного, Сковеський, його ж козацької хоругви, Коморовський і

Чернецький, поручник хоругви руського воєводи. Пан коронний стражник, військовий писар і ротмістри Моцарський, Загоровський і Павловський заявили, що кожен з них готовий усім пожертвувати і сам заплатити своїй компанії, аби не допустити військової конфедерації. Така заява поручників і ротмістрів знищила головну опору цього вавілонського стовпотворіння.

Після цього польний гетьман знову вирушив на раду, ніби у вогонь. При його появі все відразу заспокоїлось. Важко висловити пером, з яким запалом, з якою любов'ю до вітчизни і поштивістю до короля говорив він до рицарства, упокорювався перед ним, обіцяв величезні нагороди, високо підносив їхню мужність, нарешті пригадуючи якусь дивну неприхильність їхню до себе незважаючи на давнє намагання прислужитися їм, плачем і слізьми закінчив свою промову. Така чутливість дуже вплинула на добрих солдатів, розворушила серця конфедератів і тому, залишаючи збори, вони обіцяли ще поговорити і домовитись між собою. Але оскільки у подібній справі не можна зволікати, а останні слова особливо мало втішали (бо з'являлись сумніви, чи не будуть вони радитися про вибір маршала і депутатів), то польний гетьман негайно послав до них поручників і найшановніших з товаришів, панів: польного коронного писаря, богуславського старосту Домініка Казановського і свого сина Петра, полковника в загоні брацлавського воєводича Станіслава Потоцького, п. обозного Багагновського і п. Жолкевського, доручивши їм просити приватно кожного не втрачати нагоди, але прислужившись і одержавши перемогу над ворогом, після усього лише вимагати виплати утримання. Якщо ж не отримають його, то гетьман зобов'язується забезпечити виплату своїм власним майном. Питання ж про баніції легше буде вирішити через послів після надання необхідної послуги Речі Посполитій і королеві. Жовніри обіцяли поставити це питання у приватних нарадах і в усьому задовольнити бажання гетьмана. Нашвидкуруч зібрали раду біля

церкви і повідомили, що готові протягом трьох тижнів служити Його Милості, але за своїми власними начальниками. Гетьман відповідав на це, що ніколи не крутістьував і не керував свавільними загонами навіть в молодості, тим більше не має наміру так чинити тепер, ставши гетьманом і швидше виступить на ворога з малою купкою вірного війська, ніж стане втрачати свою гідність зв'язком зі свавільним збіговиськом. Нехай згадають, що й між святих існують різні ступені: один залишається єпископом, інший простим священиком. Жовніри вирішили, що ця відповідь вимагає нової наради, зібрали раду перед світанком і постановили протягом трьох тижнів залишаючись під начальством польного гетьмана, рушати на ворога, про якого знали достатньо не лише за чутками, але й тому, що їхні хоругви вже на нього наштотувалися. Після закінчення ж тритижневого терміну вони обіцяють одностайно довершити почату конфедерацію, вручити шаблю і присягнути на підкорення тому начальникові, якого самі оберуть. 10 грудня вранці рішення це було повідомлено п. гетьману через послів: Длотовського, поручника князя Ієремії, Ташицького, поручника маркграфа старости гродецького, Врублевського, поручника теребовельського старости, після чого все військо вручило гетьманові свою декларацію з великими привітаннями і тріумфом. Неможливо висловити радість польного гетьмана. Він дякував, начебто за надану йому особисто милість у розлогих і милостивих висловах, залишаючись весь час на морозі з непокритою головою.

Оголосивши після цього Їх Милостям, що шляхта і поміщики втікають зі своїх маєтків через появу значних козацьких партій за Дніпром, що полковник Павлюка Скидан зібрав раду в Корсуні, але, побоюючись чогось, вночі відступив у Мошни, а також що велика частина козаків канівських і стеблівських приєднується до повсталих, про що повідомляли п. Пшедимирський і корсунський та межиріцький підстарости, гетьман наказав війську зі всією

покvapністю та обережністю вирушати до Сахнового мосту¹, маючи намір сам того ж дня ще раніше виступити до Богуслава. Пославши на Білу Церкву по артилерію, п. воевода виступив сам на ніч у Богуслав, часто повторюючи, що всю надію покладає на Бога, який незабаром розрадить його після пережитого неспокою. Передчуття це, дякуючи Богові, збулося.

б) Похід на козацькі бунтівні міста після втихомирення військової конфедерації.

Маючи у розпорядженні мало часу, потрібно було діяти якомога швидше, але оскільки секретний план гетьманів, який полягав у тому, щоб захопити в степах артилерію і знищити запорожців раніше, ніж вони з'єднаються з містами, став уже нездійсненним через зволікання, то прийнято було подвійне рішення. Перше, щоб чернігівський підкоморій, знайомий зі звичаями козаків, послав з грамотою до них свого довіреного слугу переконувати їх підкоритися і обіцяючи милість гетьмана. П. підкоморій дійсно послав свого слугу Люлю з декількома молдаванами. Після цього 11 грудня п. польний гетьман відрядив у розвідку до Корсуня і Богуслава під командою коронного стражника хоругви панів: Коморовського, Хржонстовського, Вихровського і Загоровського.

Прийшовши до Корсуня, вони не застали вже там повсталих, а лише реєстрових і вірних козаків і п. підстароста Пшеджимирський відкрив перед ними ворота. Того дня гетьман чекав у Богуславі підходу решти хоругв і прибуття коронної артилерії, яка прийшла увечері того ж дня. Коли встановлювали на ринку гармати і вози та відсовували мажі з сіллю, то знайшли межі солі один віз із вівсом, котрому пушкарі зраділи більше, ніж солі. Того ж дня прибуло багато козацьких хоругв і полк п. Жолкевського, а на ранок наступного дня прийшли хоругви, що належали ко-

¹ Нині село Сахнівка на березі р. Росі в Канівському повіті.

ролеві, великому коронному гетьманові та багатьом іншим. Гетьман негайно виступив з ними та артилерією до Корсуня, а коли передові хоругви Його Милості підступали до міста, п. стражник за наказом гетьмана вирушив уперед до Сахнового мосту і зупинився на нічліг у селі Нетеребах ¹ над Россю. Там наздогнав він повсталих козаків і, захопивши декілька десятків з них, усім зітнув голови. Коли гетьман наближався до Корсуня, то слухняні реєстрові козаки зустріли його на шляху, били чолом на доказ своєї покори і пояснили свою малу чисельність тим, що не могли утримати повсталих. Гетьман виїхав на нічліг до Корсуня у супроводі тисячі чоловік, а коронний стражник відрядив декілька чоловік за Сахновий міст здобувати язика і двох спійманих відіслав до гетьмана у Корсунь з ранковим вітанням. Від них дізналися, що Коростель стоїть у Дабівці за Россю з полком у півтори тисячі чоловік, що ні про Павлюка, ні про артилерію ще не чути, але що чекають їх незабаром; що Скидан знаходиться у Черкасах, проте вони не знають, скільки при ньому народу. Разом з відправленням язика стражник обіцяв з'явитися до гетьмана, через що Його Милість пробув цей день у Корсуні, чекаючи стражника і решту хоругв. Але за цей час прибув до гетьмана п. Драбовський, на якого минулої ночі напали козаки в містечку, все його майно забрали, а самого побили, так що він врятувався від них ледь живий. Приїхав і п. стражник коронний і, побалакавши з гетьманом наодинці декілька хвилин, тої ж миті поїхав. Важко сказати, про що вони говорили, але можна здогадатися, що про наближення ворога, бо декілька хоругв козацьких послані негайно на Рось.

Того ж дня підступили до Дабівки, де зачинились 2 000 козаків, але оскільки їм зручніше було стріляти з самопалів, ніж нашим з пістолетів і луків, стоячи в болоті перед ровами, то необхідно було вигадати інший спосіб

¹ Нетеребки – село на березі Росі у Канівському повіті.

дій і, припинивши атаку, використати хитрощі. Хоругви наші, удавано обійшовши місто декілька разів, через ліс повернулися до свого табору, ніби упевнившись у неможливості ні увірватися до міста, ні знищити його вогнем. Підозрюючи, що наші влаштували у лісі засідку, значна частина козаків, вийшовши з протилежного боку з міста, рушили через ліс, але побачивши, що всі шляхи і проходи вільні, повернулись до товаришів. Знаючи, що щастя військове на боці того, хто пильнує і атакує не вагаючись, стражник дбайливо відбував сторожу, зірко слідкуючи за козаками і діставав язика. Гетьман польний, отримавши того дня звістку від корсунських козаків, що Скидан збирає значні сили і розсилає універсали, в яких твердить, що король втік до Литви з Польщі, де терпів утиски від коронних панів і прохає допомоги у козаків, поквапився покінчити з ворогом. Він наказав п. стражнику перейти за Сахновий міст, а сам вирушив 14 грудня з Корсуня до села Нетереби над Россю. Коли наблизились до ночівлі, за рікою показалось декілька хоругв легкої кінноти. Гетьман послав на рекогносцировку панів: Гижицького, Жолтовського і Коридона, які, наблизившись, дізналися, що це були надвірні хоругви п. стражника, що рухались до Білозора¹ за Його Милістю.

Гетьман розташувався з військом на нічліг над Россю у Нетеребах. Цієї ночі отримано було три донесення: перше, від п. стражника прислані два язика, які повідомили, що прибули зі Срібного, маєтку кн. Ієремії Вишневецького, з молдаванином Асламом, що були у Драбівці під час приступу польських військ і завдали збитків п. Драбовському; що Скидан має значне військо і повідомили також дані про зовнішність Скидана. Артилерія ще не прибула, про Павлюка немає звісток; як чутно, він залишився на Запорожжі, а замість нього йде Грицько Лихий. Один зі спійманих винуватив себе у тому, що дозволив іншим схи-

¹ Нині с. Пожежа або Воронцовське Білозір'я Черкаського повіту.

лити себе до бунту і говорив: „Ліпше б мені було на свого князя робити.” Ворогові було добре відомо все, що робилось у нашому війську: що війська всього 6 000 чоловік і шість гармат і що обов'язкова служба зводиться до трижневого терміну через конфедерацію. Інша звістка була отримана від сторожі, що вороги, бажаючи дістати у нашому ар'єргарді язика, намагалися перейти убрід річку з боку містечка на закраїнах війська, але коли вони наблизились, лід проломився, зчинилась тривога, загавкали собаки, збіглась іноземна сторожа і стріляла по них через річку з мушкетів. Третя пересторога отримана від пані Драбовської, яка надіслала до гетьмана з містечка свого пастуха у супроводі слуги. Той розповів, що коли він лежав в клуні, з'явилось декілька козаків, схопили його і розпитували про польське військо. Отримавши відповідь, що воно зайняло всю рівнину, козаки наказали провести їх у таке місце, звідки можна було б оглянути всю позицію. Пастух провів їх лісом до кургану на галявині лісу, звідки видно були вогні, що займали величезний простір у довжину й ширину. Довго дивилися вони, нарікаючи та зітхаючи, потім залишили декілька чоловік для добування язика, пастуха ж провели з собою півмилі по шляху до Білозора, де було багато кінних козаків, учетверо більше, ніж у загоні, який захопив пастуха, а тих було до півтора, якщо не більше. Коли вони розповіли про побачене, козаки стривожились і почали ремствувати, що ні Павлюка, ні артилерії не видно.

З настанням дня багато хоругв гусарських проходило від Корсуня просто до Сахнового мосту. Минула значна частина дня і гетьман, бачачи, що більшість армії ще не прибула, сам перейшовши міст через Рось і не залишивши нікого для охорони руху на таких довгих мостах і в лісах, повних ворогів, не знаючи, яка доля спіткає далеко відсталі хоругви, якби йому самому довелося відступити від мосту, призначив нічліг за мостом у Кумейках, наказавши вийти звідти сторожі, залишеній п. Лашем. Пильному

гетьманові набагато зручніше було стягувати хоругви, стоячи за рікою, ніж чекаючи їх по цей бік мосту. Знаючи позиції польного гетьмана, багато з хоругв прибули до нього протягом ночі, інші вранці перед битвою. Після прибуття п. польного гетьмана до табору під Кумейками, стражник відразу поквапився повідомити, що військо вже підійшло до Мошнів і наші вже зіткнулися з ворогом. Гетьман послав на підкріплення їм королівського секретаря Казановського, князя Четвертинського-молодшого, панів Гижицького і Загоровського, послав також свого сина воєводи Петра зі своєю козацькою хоругвою. Знайшлося до того ж немало охочих, як своїх, так й іноземців. Відбулась сутичка, ворог відійшов у місто і ніч змусила всіх розійтися; однак язик приніс звістку, що Кизим прибув з полком з-за Дніпра, а Павлюк того ж дня мусив прийти з артилерією до Мошнів. Звістка цілком підтвердилась, бо у цей день послав такий універсал в Домонтов:

Павло Михнович, гетьман з Військом Його Королівської Милості Запорозьким.

Панам отаманам, товаришам нашим і всій братії поспільству бажаємо від Господа Бога доброго здоров'я, довгих років і успіху в усьому. Ваші Милості пиште до нас, даючи знати, що знаходитеся у Домонтові. Покірно просимо вас, милі браття, удень і вночі поспішати з гарматами у Мошни, бо й ми сьогодні вирушили туди ж з артилерією, але раніше, ніж устигли, жовніри спробували було прогнати наших товаришів з Мошнів. Однак їм не пощастило, бо декілька десятків їх лягло на місці, решта ж, почувши про гармати, відступила від Мошнів. Настала ніч, тому нам важко було гнатися за ними, але зі світанком будемо переслідувати ворога. Вас же просимо і наказуємо іменем усього війська під страхом суворого покарання, нехай кожен, хто називає себе товаришем нашим, відразу встає за віру християнську і золоті вольності наші, які ми кров'ю заслужили. А скільки у тих містах, тобто в Корсуні та інших, спустошено церков, а

по селах вирізано дітей і жінок! Тому вдруге просимо вас і наказуємо, щоб застали нас у Мошнах. За цим доручаємо вас милості Божій. Дано в Мошнах у вівторок 15 грудня 1637 року. Стефан Догоринський, писар військовий.

Звідки ці люди, що не читали книг про військове мистецтво, знали спосіб так швидко збирати численні загони? Чимало потрібно мистецтва, щоб розповісти іншим про свої перемоги, нараховувати так багато вбитих і викликати недовіру до королівської величності. Але брехливість є одвічною властивістю хлопів, тому бо вони з подібною безсоромністю писали стільки неправди про вбивство жовнірів, про свою силу, необізнаність короля про похід проти них, про спалення церкви у Корсуні, вбивство дітей і багато інших злочинів. У дійсності цього не було, бо не надійшло ще оголошення війни на той час, коли гетьмани знаходились у Корсуні. Наші залишались неушкодженими, тим часом як ворог не без втрат відходив з поля бою, а коли пройшов до міста, наші відступили почасти до Кумейок, де знаходився пан гетьман, почасти до Білозора, де стояв полк коронного стражника пана Лаща. Оскільки полк козацький і артилерія в той же вечір зайняли Мошни, то гетьман уночі послав до коронного стражника, прохаючи його зірко слідкувати за ворогом, до світанку обійти Мошни зі своїм полком і вранці з'єднати свій обоз з обозом Його Милості. Тому пан стражник не кликав слуги для роздягання, але заснув у панцирі та кірасі на каптанах, ніби на найм'якших матрацах, запрошуючи всіх товаришів наслідувати його приклад, а піднявшись задовго до світанку, вирушив до Мошнів, перепинив шлях і захопив козаків, які йшли туди. Він дізнався, що цей козацький полк вислав уперед Кизим, погромив його і відіслав язика до гетьмана.

Його Милість щойно вислухав месу на честь Богородиці, причому, прохаючи Її милості й віддаючись під Її захист, він таємно дав обітницю на Її честь спорудити олтар у Летичеві. Після служби Божої привели козака, який

повідомив, що бачив Павлюка з артилерією у Черкасах, звідки він мусив не гаючись вирушити до Мошнів. Бажаючи отримати більш докладні відомості, гетьман подарував цього козака п. Киселю, який дарував йому життя і відразу зарахував до своїх драгунів, але той нічого більше не сказав. Услід за тим привели старого священика. Гетьман дарував йому життя і до того ж дав талера, щоб підбадьорити його. Цей повідомив, що напередодні бачив гармати у Мошнах на ринку; чи є там Павлюк, він не знає, бо козаки остерігаються священиків. Гетьман також подарував цього священика п. підкоморію. Відразу після цього привели козака, колишнього драгуна в піхоті кн. Ієремії Вишневецького; і цьому його Милість дарував життя, аби лише він говорив правду. Вклонившись низько і подякувавши, він розповів, що Павлюк уже прибув, артилерія також і війська понад 20 000; не всі мають рушниці, деякі озброєні рогатинами, косами, сокирами. Павлюк вирушив уже табором до Кумейок і вірогідно прибуде через годину; при ньому вісім гармат і багато пороху, йдуть козаки досить сміливо і „сердито”. Те ж саме підтвердив він і під присягою. Тоді гетьман, кинувши поглядом на присутніх офіцерів, мовив: „Для всіх буде відкрите поле честі й слави”. Після цього зажадав коня, щоб особисто оглянути позицію, наказав п. обозному і п. Петру Коморовському охороняти вози і надіслати їх до нього за першою ж вимогою, а сам виїхав у поле у супроводі чернігівського підкоморія і багатьох офіцерів. Він приглянув місцевість, зручну для бою і табору, бо чоло було закрите непролазним болотом. Тоді рушили з Кумейок вози, поставлені в десять рядів, до них приєднались вози полку п. стражника, після них рухались, як звичайно, хоругви в бойовому порядку. Багато хто з товаришів і сам гетьман, упокорившись перед Богом, стали до сповіді та причастя і Бог продовжив час так, що вози й війська встигли зайняти позицію.

Багато що віщувало щасливий кінець битви: по-пер-

ше, вітер віяв нам у спину і в очі супротивникові; по-друге, битва відбувалась у день руського свята св. Миколая, покровителя польного гетьмана; по-третє, дим від палаючої соломи, якої багато було в тісно забудованих Кумейках, весь нісся в очі супротивника; по-четверте, прибулі жовнірі вельми охоче висловлювали повну готовність йти з гетьманом проти ворога, бо небагато може зробити начальник, який веде до бою солдатів супроти їхньої волі. Але найбільше можна було сподіватися на перемогу тому, що хлопці беззаконно виходили на бій проти власних панів.

7) Битва при Кумейках.

Наступ селян являв вельми величне видовище: вони йшли табором, побудованим у шість рядів, з чотирма гарматами на чолі, двома по боках і двома при кінці, а посередині між возами йшло військо у кількості 23 000, правильно розділене на полки і сотні. Їм не можна було дорікнути в браку кмітливості та мистецтва, але все ж вони уподібнювались нерозумним тваринам тому, що сміливо, охоче і вміло повстали проти короля, Речі Посполитої, проти гетьмана і коронного війська.

Оплакував це ревний до православної віри пан підкоморій, кажучи: „Прекрасний це народ і велике у нього натхнення, достойне хвали, якби ж воно було спрямоване проти ворогів християнства, а не супроти свого короля, вітчизни і Речі Посполитої; тепер же воно варте засудження, а не хвали”.

Цю гідру привів за собою по п'ятах п. стражник до польного гетьмана майже від самих Мошнів до Кумейок аж на місце бою, де було вишикуване коронне військо. Не обійшлося без втрат з обох боків, особливо під час герців, при цьому стрілою з луку тяжко поранений в голову один з товаришів козацької хоругви брацлавського воєводи. Та гірше за все було те, що під час руху ворог дужим криком, богохульством, лайкою, непристойними та мерзенними словами ганив і ображав шляхту, жовнірів, гетьманів і

навіть короля. Коронне військо протягом півмилі було закрите з одного боку возами, розташованими в десять рядів, на чолі яких стояв іноземний полк з угорською піхотою польного гетьмана під керівництвом п. обозного і п. Коморовського. По другий бік, праворуч, звідки йшов Павлюк з табором, уздовж розмістилися полки у бойовому порядку з артилерією посередині. Піднявшись на пагорбок і побачивши військо, козаки нерішуче зупинились, але Павлюк підбадьорював їх, говорячи: „Або ж не знаєте, що ляхи у два ряди військо становлять? Йдімо!” і почали наступати на чоло, але не могли перейти болота і повели свій табір уздовж берега, ніби до кінця польського строю.

Гетьман однак скористався цим болотом і дуже укріпив кінець бойової лінії іноземною піхотою, влаштувавши ніби інше чоло, після цього наказав коронному стражникові відступати до цієї піхоти і прикрити її залишками своїх хоругв. Козаки йшли з розпущеними знаменами, з гарматними пострілами та гучними криками: „А далеко гетьман буде ночувати? Лящику, побіжиш до хащика!” Але коронне військо не рухалося з місця, не відповідало на крики і то було доброю ознакою, яка віщувала перемогу. Коли ворог дійшов до середини бойової лінії, а військо продовжувало стояти спокійно, деякі з наших, що не знали про існування болота, гадали, що супротивникові дозволять або обкопатися біля води, або стати під вітер. Чудова то була здогадка, необхідна для щасливого кінця, проте виконання такої справи найкраще залишати Богові та гетьманові. Коли полк коронного стражника вишикувався „лавою”, зайнявши більшу частину ворожого чола і флангу з боку поля, козаки зрозуміли, що рухатися далі важко і почали бій густою стріляниною з гармат і самопалів. Дим, піднявшись, закрив козаків, чим за наказом гетьмана скористувались драгунські хоругви, які відповіли набагато довшою і грізнішою стріляниною; козаки, які не бачили їх раніше й побачивши тепер перед собою, здивувалися і злякалися.

Тоді стали наступати інші, хоробріші козацькі полков-

ники зі своїми загонами і енергійніше стріляти в драгунів; але обер-лейтенант Морель з п. Жолневським зі свого боку завзятіше наступали на ворога. Польний гетьман надіслав від чола на праве крило на підкріплення їм піхоту п. Бігановського, який у той час за наказом гетьмана супроводжував вози, потім Й. М. звернув увагу на коронну артилерію, навів її на середину табору і наказав капітану артилерії почати забавку.

Правда, стріляла й ворожа артилерія, але мало завдавала шкоди; наші гармати грали краще, бо вороги стриба-ли моторніше. Офіцери нудьгували таким довгим чеканням під знаменами і, помітивши, що гетьман дуже схиляється до приступу, сповнені запалу, прохали у нього наказу почати справу. Гетьман поглянув на козацький табір, а там численні вози, зупинившись на полі битви, почали шикуватися знову, подвоюючи попередні ряди, щоб укріпити табір у дванадцять рядів. Тому, бажаючи попередити зайві труднощі при розриванні більш укріпленого табору, гетьман наказав прорвати його там, де вози стояли ще лише у шість рядів і послав попереду всіх свого сина Петра, який командував на його місці козацькою хоругвою. У цій хоругві відзначались хоробрістю і поручник, і хорунжий, і товариші, але в тисячу разів хоробрішим виявився молодий воїн, на той час ротмістр, воєводи́ч, син гетьмана, який бився без панцира і кольчуги, отримавши наказ йти просто у вогонь і нести життя, молодість і багатство під меч розгніваного Марса. Він не лише встояв проти міцності табору, але майже вскочив у самий вогонь і, повернувши на себе всю лють хлопів, втратив двох товаришів, що стояли поруч нього, Каменського і Матвія Цепелевського, декілька разів відважно наступав і відступав зі своєю хоругвою, доки прорвав оточений табір за допомогою інших гетьманських хоругв. Можна визнати гетьманові польному, що він, маючи у старечих літах одного лише сина, вишколював, випробовував і вдосконалював його, як орел для того, щоб в майбутньому кожен міг упізнати гетьманську

кров, сина великого полководця, народженого для відважних подвигів і належних своєму почесному родові відзнак.

Далі виступала інша хоругва польного гетьмана під керуванням п. Сковецького; сміливо вдаривши у вози кінськими грудьми, вона заплатила за цю сміливість втра-тою двох шанованих товаришів, Конаржевського і Бенецького; останній поранений гарматним пострілом під коліно. Крім них вбито декілька чоловік обслуги. За нею наступала хоругва п. краківського, великого коронного гетьмана. Тоді козаки розділили всі свої сили на дві частини: одна стала чолом і артилерією, інша захищала табір від розриву. Від їхньої стрімкості загинуло троє хоробрих товаришів: Гноїнський, Подкоцький і Магнуський: поранений був і поручник, до того ж убито двоє слуг і понад десять чоловік поранено. Наступала хоругва руського воєводи, яка також втратила улюбленого товариша Улеського: восьмеро чоловік поранених винесено з поля бою та семеро слуг залишилися вбитими. Потім королівська хоругва, не чекаючи наказу, сама кинулась до табору, але також зазнала втрат: вбитий п. Прусимський, троє товаришів поранено, вбито також п'ятеро чоловік прислуги і поранено дев'ять. Тричі відступали всі хоругви і знову повертались, доки з Божою поміччю не прорвали табору. При цьому поранений був богуславський староста (Казановський) командир хоругви; кінь його був забитий, а сам староста, зіскочивши з нього, ледве не був затоптаний кіньми, але встиг врятуватися, впавши за пень. Секретар, Адам Казановський, бачив як той лежав, але не міг подати допомоги, бо вів в атаку власну хоругву. Тоді убиті: п. п. Поцей, Черемовський, Бодаровський і четверо слуг. Жодна з хоругв, які пробились до табору, не вийшла звідти зовсім без втрат, як можна бачити з доданого переліку. Дісталось при цьому й самому польному гетьманові, під яким були прострелені два коня а також піхви його шаблі, сам же він залишився неушкодженим, бо ватажків особливо оберігає Бог.

Якщо такими були наші втрати, то звичайно не меншими вони були й серед козаків після того, як розірвано було табір; бо коли притупилися наші шаблі та палаші, жовніри у них же вихоплювали рогатини і багатьох вбивали їхньою власною зброєю. Солдати кинулись за козаками, витісненими з табору і тим самим дали можливість тим, що залишились, зменшити й зімкнути табір; у цей час втік з табору п. Люля, слуга п. Киселя, захоплений козаками. Бачачи, як багато наших вбито при розграбуванні возів і бажаючи запобігти небезпеці від козаків або від вибуху пороху, гетьман наказав своєму синові спалити порох, знайдений у козацьких возах. Той кинувся до обозу, підпалив вози з сіном і соломою, вогонь дійшов до пороху і підірвав його. Після цього гетьман наказав своїй угорській піхоті зайти з іншого боку козацького табору, а з цього боку посилити стрілянину з гармат у центр. Це створило замішання, козаки почали розривати табір, причому втекла їхня старшина разом з Павлюком. Інші, бачачи неминучу загибель, кинулись з відчаєм на німецьку піхоту. Там вбиті п. п. Морель і Жолкевський, поранені: поручник п. обозного і п. Мочарський. Проте німецька піхота наступала з таким завзяттям, що відтіснили козаків від частини їхніх гармат, а загін піхоти п. Бігановського прислав у табір козацьку гармату і знамено з орлом на деревку і яблуком у вигляді золотого серця. Після цього поляки знову і з більшим завзяттям кинулись до табору і підступали до нього зі свіжими полками до самого вечора. Козаки, бачачи, як важко їм оборонятися, почали відступати табором з декількома гарматами, покладаючи всі надії на настання ночі, бо й пороху залишалося в них вже небагато. Тим часом гетьман послав до себе в обоз за кіньми, щоб забрати гармати, яких було привезено чотири, а п'яту віддано п. Лащу. За годину опівночі козаки зупинилися в долині навпроти чола коронного обозу і відразу ж узялись обкопуватись; незабаром припинили роботу, оскільки, незважаючи на темряву, по них стріляли з гори, а самі з декілько-

ма десятками возів і парою гармат у три години ночі зупинили свій табір і врозсип кинулись до Мошнів. Викликалися, правда, охочі з солдатів, які бажали з небезпекою для життя узяти приступом цей табір, але гетьман не дозволив, міркуючи, що й так уже занадто багато пролито шляхетської крові і що ця втрата не винагородилась би навіть остаточним знищенням хлопів. Тому він наказав усім очистити поле, залишити лише звичайну охорону, а оскільки іноземним загонам не дісталось мушкетних куль, яких використано було до 50 000 у цій битві, то цілу ніч вони були зайняті відливкою їх, а вози, запряжені зранку, так і ночували запряженими.

На ранок 17 грудня ворог не з'являвся, дано було сигнал напувати коней, а тим часом багато хто з панів вирушив з гетьманом на поле бою. Тоді старі воїни призналися, що ніколи не бували у такому тривалому і сильному вогні і не бачили такої кількості трупів в одному місці. За свою зухвалість і ницість ворог волею Божою знищений малочисельним військом, а всі його надії згинули разом з втратою артилерії, знамен, бунчука і печатки.

8) Перелік поранених і вбитих у битві при Кумейках.

Немає смерті прекраснішої, як смерть на полі бою, тому додаю тут список звияжних богатирів, синів корони, що вкрили себе безсмертною славою на вічні часи, хоча вони й загинули від рук людей нікчемних і жалюгідних. Нехай залишаться їхні імена у пам'яті багатьох віків і поколінь.

(Далі йде детальний перелік вбитих і поранених по хоругвах. Загалом вибуло з лав вбитими: товаришів 20, у тому числі капітан Ян Жолкевський, 68 слуг і 136 коней; поранених: 83 товариші, у числі їх п'ятеро офіцерів, 94 слуги, 175 коней.

Втім сума втрат була набагато більшою, оскільки багато які хоругви не надали своїх списків і втрати їхні не внесені до загального реєстру. Можна зауважити, що іно-

земні хоругви угорська і волоська зазнали найбільш відчутних втрат.

Далі йде хвалебна епітафія польським воїнам, а на останку – лайливий надгробок загиблим козакам).

9) Похід проти Павлюка до Боровиці, його здача, умови, підписані з козаками, їхня присяга, замирення війська.

17 грудня, наступного дня після поразки свавільних козаків, військо у бойовому строю рушило до Мошнів; коронний стражник зазвичай поспішив зі своїм полком, але не застав уже там ні Павлюка, ні його війська. У замку залишалось трохи людей, невинних у повстанні, та деяка кількість хворих козаків, до того ж декілька здорових переховувалось у погребях, але ніхто з них не залишений живим. Військо розташувалось на нічліг у Мошнах; вночі знявся вогонь і частина міста згоріла. Протягом наступного дня військо відпочивало. Отримана звістка, що Павлюк пішов з Черкас. Того ж дня надійшла пошта з листами від короля і від п. краківського, який повідомляв, що король продовжив службу солдатам у повному складі хоругв, обіцяючи при тому виплатити їм утримання зі своєї власної скарбниці, якби це виявилось необхідним. Король розіслав універсали по містах і волостях з наказом – повсталих козаків карати смертю і конфіскацією майна. Про те ж були й універсали до козаків, з яких наводжу один:

Владислав IV, Божою милістю король польський, великий князь литовський, руський, пруський, мазовецький, жмудський, ліфляндський, смоленський, чернігівський і шведський, готський, вандальський спадкоємний король.

Усім загалом і кожному окремо, кому про те знати належить, а саме старостам і урядам міським, підстаростам і державцям усіх наших маєтків на Україні, люб'язним нам, сповіщаємо нашу королівську милість. Люб'язні нам вірнопіддані! За відомостями, отриманими від наших вельможних гетьманів, свавільні козаки ухилилися всупереч присязі від належної нам покорі і, забуваючи нашу

королівську милість, з якою ми прощали їхні злочини, все більше міцнішають і посилюються, проливаючи кров осіб як шляхетських, так і решти станів, грабують і спустошують українські села і містечка. Тому ми послали проти них гетьманів з військом нашим і вимагаємо такої від ваших вірностей, щоб ви як самочинно, так за посередництвом своїх урядів і намісників усюди карали смертю цих бунтівників, конфісковували їхнє майно та з можливою швидкістю і суворістю придушували цей заколот, який не цінуючи нашої милості і благодіянь, заслуговує викорінення мечем і найсуворішими заходами всюди, де з'явиться. Для того, щоб цей універсал якомога швидше дійшов до загального відома, ми бажаємо, щоб міські уряди, вписавши його до своїх актових книг, наказали публікувати його у містах звичайним чином і щоб ніхто не смів виявляти непокору, як через почуття свого обов'язку, так і під страхом нашої немилості. Дано у Варшаві 1 грудня 1637 року, царювання нашого у Польщі у п'ятий, у Швеції в шостий рік.

Пошту відразу ж відіслали назад зі звісткою про щасливий кінець битви. У той же день приїхали до гетьмана поручники, що не були у справі, і шкодували з цього приводу. Прибули і реєстрові корсунські та білоцерківські козаки, яким гетьман наказав з'явитися у середу; ці були задіяними в числі восьми тисяч чоловік і втратили до двохсот. Привели туди ж козака Млієвського, який приїжджав послом до гетьмана з Корсуня; він розповідав, що бунтівники взяли його силою і присудили до участі у битві: втім вони не взяли його одягу і литої шаблі, з чого можна зробити висновок, що він брав участь у зраді, як це підозрювали про нього ще в Рокитній. Гетьман помилював його, але сам Бог покарав його іншим способом.

Намірюючись наступного дня виступити з Мошнів, гетьман послав до Черкас хоругви, які не були в битві, доручивши командування ними своєму братові воєводичу брацлавському Станіславу Потоцькому, з наказом, якщо

не застануть ворога у Черкасах, поспішити за ними до Боровиці і там утримати його до прибуття самого гетьмана з військом. Солдати йшли з піднесенням, сподіваючись виконати свою службу і відшкодувати втрачену нагоду. 19 грудня гетьман виступив з Мошнів до Черкас, пославши уперед п. стражника, за яким вирушило багато охочих; але коли військо прийшло до Черкас, місто палало вогнем так, що небезпечно було зупинятися в ньому. Міщан там небагато, а козацьких домів дві тисячі. Хоча гетьман наказав гасити вогонь, але піднявся такий сильний вітер, що вцілили лише окремі будинки поблизу замку, ніби Божа кара вразила місто. Вранці військо разом з коронною артилерією рушило до Боровиці, звідки повідомили, що Павлюк обложений з двома тисячами козаків. Зраділе військо кинулося з усім поспіхом і розташувалось на нічліг у милі від Боровиці, а гетьман вночі послав туди 500 драгунів і пару гармат, бо і ворог узяв з Черкас у Боровицю три гармати і шість гаківниць. Перед світанком у таборі почали гарматну стрілянину і п. Жолтовський почав готувати укріплення, наблизивши шанці ближче до міста; побачивши це, ворог почав благи пощади. 20 грудня підійшов до Боровиці польний гетьман з військом у бойовому строю, оглянув місто і зауважив, що обложеними використано усі запобіжні заходи, багато хоругв маяло у місті, проте ворог, оточений з усіх боків почав тривожитись: грізним був для них п. воєводич, який знищив тих, що йшли до Павлюка, але ще грізнішим сам гетьман, бо повністю оточив їх шанцями, навіть відрізав воду. Правда, вони чинили рішучий опір, відстрілюючись і зводячи сильні укріплення, але у тих випадках, де люди доведені до крайнього відчаю, не діють людські зусилля. Тому вони просили пощади заради ран Христових і крові, пролітої на хресті. Їм послані у відповідь королівські універсали і чернь заціпеніла від жаху, впевнившись, що Павлюк говорив неправду і що король не знав про цю війну. Тому чернь зібрала раду, на якій обраний новий старшина на прізвище

Каїрський, а Павлюка вирішено заарештувати. Хтось попередив його про це і він втік вночі зі своєю дружиною, але зустрів пильну сторожу Жолтовського, який не випустив його з палісадів і повідомив гетьманові. Той прибув на місце і після дванадцяти гарматних залпів, спрямованих на місто, підпалив його ракетами. Толі обложені знову прислали просити пощади, висловлюючи готовність виконати всі вимоги гетьмана, аби менш винні залишені були живими. Гетьман поставив умову – видати Павлюка, Томиленка, Скидана та іншу старшину, решті ж дарував життя. Посли обіцяли наступного ж дня вислати усіх названих за винятком Скидана, який перебував у Чигирині; тоді їх узяли під варту, а охочі з солдатів протягом ночі тримали піші караули навколо міста. У вівторок 21 грудня о третій годині ранку видані були полоненні майже на тому ж самому місці, де Павлюк колись розстріляв гетьмана Саву та інших, і відразу віддані під варту п. Жолтовському. Після цього оповіщено наказ, щоб ніхто з наших не входив у місто, доки не закінчать з козаками; але оскільки було багато хворих, то для них виділили одну вулицю, щоб не залишати їх на холоді, й у середу доправили до міста. У п'ятницю вдарили сигнал для скликання козацької ради. Козаки вийшли у поле і там чекали гетьмана, який послав замість себе чернігівського підкоморія п. Киселя, старосту носовського з п. обозним. Відкривши раду, Кисіль відібрав у них знаки козацького гетьмана, булаву, знамено, бунчуки і печатки, після цього від імені польного гетьмана призначив їм полковників, осавулів, суддів і військового писаря, призначення ж генерального старшого, волею гетьмана, було відкладене до сейму, причому тимчасово до королівського призначення поставлений був старшим Ілляш, найстарший з полковників. Після цього підкоморій написав їм присягу і договір такого змісту:

Ми, найнижчі підніжки Й. К. Величності, пана нашого милостивого, пресвітлого сенату і всієї Речі Посполитої,

панів наших милостивих вірні піддані: Левко Будновський і Лютай, військові осавули, полковники: черкаський, Яків Гугнівий, канівський, Андрій Лагода, чигиринський, Григорій Хомович, корсунський, Максим Нестеренко, переяславський, Ілляш Караїмович, білоцерківський, Яцина, яблуневський, Терешко, судді: Богдан і Куша, писар Богдан Хмельницький, всі сотники, отамани і чернь, браття поспільство, молодці Війська Й. К. М. Запорозького. Для того, аби на подальші часи не лише серед нас, але й серед нащадків наших залишалась вічна пам'ять як покара за наші злочини супроти непереможного величності Й. К. М. і всієї Речі Посполитої, так і їхнього милосердя, признаємося, що ми з вини старших забувши куруківські статті, писані нашою кров'ю, порядки, встановлені для Запорозького війська ясновельможним Станіславом Конецпольським, краківським каштеляном і великим коронним гетьманом і принесену нами присягу, сперш ганебно побили старшину, поставлену нам від королівського уряду на раді при Русаві вельможними королівськими комісарами, паннами: Адамом з Брусилова Киселем, підкоморієм чернігівським, старостою носовським і Станіславом з Потока Потоцьким, воєводичем брацлавським і полковником; після того, прийшовши до Черкас, ми захопили запорозьку артилерію, після чого, прийнявши до себе посполитих понад встановлений реєстр у 7 000, дозволений королем і Річчю Посполитою, насмілилися з нашим старшим Павлюком виступити проти коронного війська під командуванням ясновельможного Миколи Потоцького, воєводи брацлавського, гетьмана польного коронного, надісланого для упокорення нещасних наших бунтів, і вступили з ним у битву. Там же на місці цієї битви, між Мошнами і Кумейками, учинився над нами святий і праведний суд Божий, бо коронне рицарство табір наш зруйнувало, відібрало артилерію, знамена, бунчуки і всі клейноди, з давніх часів заслужені від пресвітлих королів і Речі Посполитої, а більша частина війська полягла трупами. Нас же, що залишили-

ся живими, ясновельможний гетьман польний з військом коронним у Боровиці праведним судом Божим на тому самому місці, де раніше побита була нами наша власна старшина, оточив звідусюди, обніс шанцями і мав намір добити штурмом.

Толі ми всі, що відступали разом зі своїм старшим і були у цій облозі біля Боровиці, не бажаючи проливати до кінця християнської крові, але жадаючи зберегти свої голови для служби Речі Посполитій, просили милосердя у ясновельможного гетьмана польного коронного за посередництвом тих самих комісарів, які раніше створили військо і дали нам старшину. Ми видали старших наших, які привели нас до такого занепаду і були причиною усього зла, тобто Павлюка, Томиленка і деяких інших, а Скидана, призвідця тих же бунтів, який устиг втекти, зобов'язуємось усі разом розшукати і доправити до рук ясновельможного гетьмана польного. Оскільки старшого над військом, якого ми донині звикли мати серед себе, ясновельможний гетьман за наш злочин не побажав призначати аж до подальшого розпорядження короля і Речі Посполитої, призначивши лише полковників, то верховне начальство на час вручено п. Ілляшеві, переяславському полковникові, який, не беручи участі у бунтах, мирно залишався при коронному війську. Тепер усі ми, прохаючи подальшої милості короля і всієї Речі Посполитої присягаємо залишатись у спокої і ладу і призначаємо з посеред себе посольство до Й. К. Величності, пресвітлого сенату і всієї Речі Посполитої, а також до ясновельможного каштеляна краківського, великого коронного гетьмана Станіслава Конецпольського. Що ж стосується Запорозжя, морських човнів і звичайної сторожі, то ми зобов'язуємось бути готовими виступати за першим наказом ясновельможних гетьманів коронних і призначених комісарів, човни спалити, якщо буде таке розпорядження; і вислати з Запорозжя всю чернь, яка перевищує число встановленої там сторожі. Що стосується реєстрів, доведених у цей

час до безладу через нашу поразку, то відносно цього, віддаючись на волю і милосердя Й. К. Милості і всієї Речі Посполитої, також і ясненьовельможних гетьманів коронних, ми зобов'язуємось згідно компуту, складеного для нас комісарами і в тому порядку, в якому бажає мати нас милосердя Й. К. М. пана нашого милостивого, перебувати на майбутній час у повній вірності й підданстві Речі Посполитої. Усі це підтверджуємо присягою, здійнявши руки до неба, а ради вічної і безсмертної пам'яті, як про покарання за наші злочини, аби і на майбутні часи не повторилися подібні бунти, так і про обіцяне нам милосердя даємо цю грамоту з військовою печаткою і підписом військового писаря. Ця грамота мусить завжди знаходитися при військових реєстрах і для того, щоб ми пам'ятали, як отриману кару, так і милосердя Й. К. М. і всієї Речі Посполитої.

Писане у повній раді під Боровицею, напередодні Різдва Христового р. Б. 1637. Богдан Хмельницький, іменем усього Війська Й. К. М. Запорозького, як військовий писар при печатці рукою власною.

Після принесення присяги старшина прийшла дякувати польному гетьманові, який напучував їх пам'ятати присягу, надалі не порушувати вірності королю і Речі Посполитій, а нинішніх заколотників знайти і покарати. Отримавши звістку, що у чотирьох милях звідси, в Ірклієві, перебуває Кизим з чотирма тисячами війська, гетьман послав до нього Станіслава Потоцького, а реєстровим наказав наступного дня з другого боку заходити до Ірклієва. Прибули також і старші козаки з Дорошем і Цехриненою, прохаючи милосердя, яке і було їм обіцяно за умови видачі Скидана та решти бунтівників. Вони твердили, що Скидан втік на Запорожжя. Інших же видали: Куша і Сачка, Павлюкового полковника, а Скидана обіцяли розшукати, у чому й присягнули.

У день Різдва Христового, віддавши честь Богові гарматними пострілами під час ранкової відправи і прослу-

хавши літургію, коронне військо зібрано на раду, де гетьман посилено і милостиво дякував усім за згоду служити протягом трьох тижнів, за таку успішну службу і покору йому і Речі Посполитій; повідомив, що нові ватаги зібрані Скиданом за Дніпром, за якими показуються ще інші, а через те, що обіцяні три тижні добігають кінця, просив кожного з поручників з тим же завзяттям до кінця нищити ворога. Деякі були згодні і не суперечили, інші воліли розійтись; нарешті обіцяли служити до 1 березня, тобто до кінця сейму і обрали послами на сейм для доповіді про їхні потреби старосту хмельницького, старосту богуславського і п. п. Корицинського, Длотовського, Стена, Убиша та інших. У той час як рицарство відбувало раду, козаки у кількості трьох тисяч йшли проти Кизима до Ірклієва при звуках бубнів і шаламайки сіс. Старший полковник їхав оточений знаменами, під бунчуком, тобто з білим значком з двома кінським хвостами, які звисали нижче яблука, і вкритими чорним чохлом. Багато хто, дивлячись на них, думав: „Якщо зрадите Речі Посполитій, то ніхто вже не жалиться над вами“. Та, дякуючи Богові, вони довели свою вірність. Коли ж надіслані були вірні язики від п. воєводича і п. Гижицького, які повідомляли про нові юرمىська і про те, що Кизим послав свого сина разом з Кропцем до Лубен за гарматами, гаківницями і людьми, гетьман у той же вечір поїхав до Дніпра, щоб дізнатися, чи не можна переправитися з артилерією.

Ніч була сприятлива, крига на Дніпрі встановилась; на ранок 25 грудня військо рушило і перейшло з гарматами на другий берег, та ледь відійшло півмилі від Дніпра, як реєстрові козаки привели Кизима до гетьмана, а його селянське ополчення розігнали. Видно, сам Бог сприяв гетьманові, посилаючи за його бажанням і дощ, і мороз, і перемогу. Тому, заспокоївши з Божою поміччю Україну, за такий короткий час, Й. М., прибувши з усією армією до Ієреміївки, частину війська відіслав назад за Дніпро на квартири, іншу частину з гарматами і полоненими послав

до Києва, третю відрядив далі за Київ, до Муравських Шляхів на зимові квартири, з наказом повсюди придушувати повстання. Та коли гетьман, розпустивши таким чином військо, сам наближався до Ірклієва, відбулося нове замішання: отримано письмове повідомлення з Лубен, що там утретє вже збирається ворог і спустошує місто. Спершу Скидан, опісля Кукла і Скребець, тепер Кизименко і Дукренко, які спалили костюл і кляштор, бернардинів повбивали і забороняють їх ховати, вбили також п. п. Клобучинського з братом і слугами, Бедлинського, Висперського з дружиною і матір'ю, Красносельського, Каленського, Пудловського, Гловацького, та багатьох інших шляхтичів і євреїв. Й. М. знову послав свого брата Станіслава Потоцького, п. п. Казановського, Гижицького, Коморовського, Вихровського, кн. Четвертинського та інших з хоругвами, і одночасно наказав полковникові миргородському зайнятися справою, затримувати і карати винних.

Сам гетьман вирушив до Переяслава, покарав там бунтівників, трьох скаравши смертю, і так майже в кожному містечку, а за його прикладом і самі пани карали своїх непокірливих підданих, то смертю, то позбавленням майна. У день Нового року вирушив до Ніжина, де зустрів щирий прийом і всілякі запобігання з боку чернігівського підкоморія, аби затримати дорогого гостя, хоча й сам він через козацькі війни був лише тимчасовим гостем у своєму домі. По прибутті до Ніжина гетьман наказав скарати бунтівників: Пирога і п'ятьох старшин: сюди ж козаки Миргородського полку привели й Кизименка. У той же час отримано листа від великого коронного гетьмана, який у схвальних висловах привітав польного гетьмана з такою гучною перемогою і швидким упокоренням краю.

(Далі міститься сам текст листа, що сповнений красномовства, але не становить фактичного інтересу).

Пробувши недовгий час у Ніжині, гетьман вирушив до Києва, щоб дати законний лад у цьому центрі заворушення, тим часом як у призначених пунктах стояли напо-

готові хоругви. Місто прийняло гетьмана з належними почеснями, його відвідав митрополит, а новозапочатковані школи вітали пишною промовою. Наступного дня гетьман наказав посадити на палю ватажків бунту та блюзнірів, Кизима з сином, а третьому, Кушеві зітнути голову. Того ж дня він розпорядився, аби полковник Ілляш у присутності призначених комісарів склав список реєстрових козаків, щоб бачити число, якого бракує, і прийняти від усіх присягу.

Пізніше вирушили у перший день посту на той же перепис до Трахтемирова п. чернігівський підкоморій і полковник королівських військ Станіслав Потоцький. Там відбувалось велике сум'яття, бо Скидан, зібравши п'ять тисяч бунтівників, піднімав уже повстання на Запорозжжі. Але зусиллями комісарів селян вдалося заспокоїти, а козаки поодиночі присягнули на розп'ятті у дотриманні Куруківських статей. Після цього польний гетьман послав на Запорозжжя ротмістра Мелецького і старшого полковника Ілляша з приписом прийняти і там присягу, спалити човни і відібрати київські гармати, які були узяті п. краківським у міста під розписку і надіслані в Кодак, захопити Скидана і вивести надлишок сторожі із Запорозжжя. Далі гетьман вирушив до Летичева у супроводі полонених і козацької артилерії, захопленої як воєнний трофей. Чотири гармати мали написи: „Ferdinandus me fecit”, „Rudolphus secundus Imper.”, „Rudolphus secundus Imperator, Bohemiae Rex, etc.”, четверта з арабським написом, п'ята гладенька без поміток, шоста київська кручена, сьома віддана п. стражникові, восьма пожалувана реєстровим козакам; інші гармати, взяті козаками по містах, повернені цим містам. Звідси гетьман вирушив до Тисмениці, де йому вручено було вдячне послання від короля.

Щоденник 1638 року

1) Про розподіл зимових квартир для коронного війська після минулорічної перемоги над Павлюком.

Усі поради Плутарха сповнені глибокого змісту, але понад усе заслуговує він вдячності, нагадуючи передбачливим полководцям, з якою розважливістю треба турбуватися про розквартирування військ. Ясновельможний п. краківський, великий коронний гетьман і тепер зі звичною своєю передбачливістю, для більшої безпеки Речі Посполитої і припинення пожежі, доручив польному коронному гетьманові попередньо оглянути позицію за Дніпром. Почасти тому, що ніщо не може бути шкідливішим, як нехтувати ворогом, хоч би й наймізернішим, а тим більше таким, який гніздиться у самих надрах держави, завжди може за бажанням зібратися у великій кількості, володіє достатньою артилерією і тримається безстрашно при найменшому природному захисті – болоті, кушах тощо. Почасти ж тому, що завжди слід остерігатися упокореного ворога, особливо того, який витримував і відбивав татарські сили, вміє витримувати голод, спрагу і всі негаразди, навіть часом з невтомним працелюбством зводить могутні голландські батареї, парапети, вали і шанці, а на своїх пласких човнах наслідує на воді іноземні морські прийоми і звичаї. Почасти також тому, що нічим не можна так знесилити ворога і швидше розсіяти бунтівні юрмища, як зайняттям вигідних позицій у стані супротивника, особливо у цьому краї, бо як варвари природні вороги народів цивілізованих, так само русини вороги поляків. Тому, якщо солдатам призначити квартири за Дніпром, у козацькому лігвищі, де перебувають їхні дружини, діти, засіки, худоба, хутори та інше майно, то цим найкраще можна упокорити бунтівників.

Через це ясновельможний п. краківський не лише слідкував зірким поглядом за розподілом квартир, але майже уподібнився до Аргуса, з такою передбачливістю призначав їх, маючи на увазі при цьому і цілісність держави, і гідність Й. К. М., і мир у Речі Посполитій, і славу польської зброї, і сили язичників, що кочують поблизу України. А оскільки розповсюдилась чутка про новий бунт

в Пруссії, де Данциг зазіхав на морське володарювання, посилаючись на якісь привілеї та якусь грамоту, нібито видану йому кимсь від імені усіх штатів королівства і звертався до захисту іноземних держав, то п. краківський розподілив коронні війська: частиною їх зайняв Придніпров'я та Задніпров'я, убезпечивши всі шляхи при Дніпрі, іншій частині призначив стоянки у Польщі, поближче до прусського кордону, щоб зручніше слідкувати за безпекою держави. Після цього доручив польному гетьманові, товаришеві по мечу і мудрості, подальше упокорення повстання в Україні. Польний гетьман вивів польське військо з-під Ієремієвки та Ірклієва, розмістив жовнірів по квартирах, залишивши реєстрових козаків у підпорядкування, після чого передав начальствування своєму братові Станіславу Потоцькому, воєводичу брацлавському, ротмістру королівських військ, якого призначив полковником, бо не міг залишити на своєму місці нікого вірнішого.

2) Вигоди, які отримала Річ Посполита від розподілу квартир для війська.

Зазначене розквартирування військ мусило принести і дійсно принесло немало вигод для Речі Посполитої, бо відновлено було втрачений в Україні спокій для поміщиків, стосовно якого багатьом доводилося сумніватись, оскільки вони знали переконання непокірних козаків, які розраховували відпустити війську квартири тільки по цей бік Дніпра і то лише до берегів р. Росі. Таким розквартируванням не лише приборкана тиранія над домами, особами та майном шляхти, не лише розшукані й повернуті костьолам викрадені з них начиння і св. чаші, не тільки спіймані бунтівники і заколотники і видані для кари, повернуте право суду гетьманам і власним їх панам, але завдяки такому порядку розквартирування солдати не дозволяли ні збіговисьок, ні розповсюдження лихих задумів. Тому кожен бунтівний козак сидів тихіше, і покірливіше дивився на жовніра, ніж вовк, який втрапив у пастку; і прислужував-

ся, і ніяковів, і проклинав дружину. Нарешті після зайняття зимових квартир немало користь, яка заслужила гетьманам велику вдячність, є те, що всі міста, уходи, укріплення від Дніпра до Муравського Шляху і звідти в дикі поля аж до Запорозжя, які належали доти козакам, всі оглянули і виміряли солдати і те, що у давнину відоме було лише вільним козакам, за що вони отримували в нагороду посади полковників і старшин, про те дізнався нарешті кожен звичайний солдат у найвіддаленіших козацьких поселеннях в Україні, і все це він може розповісти і показати. Нарешті Річ Посполита одержала і ту вигоду з такого розподілу зимових квартир, що при початку нового заколоту вдалося відразу зустріти його грудьми і дати відсіч на перший час, що було б не тільки важко при віддалених стоянках, але й пов'язане з небезпекою. Тим часом як тепер коронним військам легко було відбити найсильніший наступ, ніби якусь домашню сварку.

3) Навесні козаки покладають надії на Дніпро-Славу.

Різнманітні способи обираються воєначальниками для подолання ворожих сил. Так, наприклад, прадавні литовські князі, не маючи змоги перемогти німецьких рицарів, переселяли до укріплених замків на шістдесят і більше миль вглиб краю своїх підданих з усім їх майном, а коли сподівались на наступ ворога, тоді й зелені поля, і міста, все віддавалось у жертву вогню. Коли ж ворог, увірвавшись далеко вглиб країни, встигав проминути пожежі та пустки, він до того страждав від голоду і втоми, що мусив відступати, переможений без бою, не знаходячи ні пасовиськ, ні харчування.

Деякі приміряються в одну ціль, а б'ють в іншу і швидко вражають ворога; деякі перемагають супротивника, покладаючи надію на міські укріплення, на запаси зброї і провіанту, та багато інших способів можна зустріти як у політиків, так і в стратегів. Але для козаків, що жили понад

Дніпром і Доном, найбільші надії на безпеку дає вода, тобто річка чи болото. Тому вони назвали Дніпро Славутою, тобто гутою чи кузнею їхньої слави, а Дон паном „Доп”. Там, де козак позбавлений води, болота чи яру, він загинув; над водою він вельми сильний, кмітливий і здатен на великі подвиги, без неї ж глухий, німий, нічого не знає, і гине, як муха. Тому зима, коли не можна обкопуватись і прикриватись водою, лютий ворог козакові й найгірший час для війни; зате весна, літо і частина осені це для нього хліб, багатство, всіяке благополуччя. Тому початок повені на Дніпрі надав козакам стільки відваги, що вони замислили воскресити загиблу і поховану під Кумейками славу. З цією метою, обравши собі Острянина¹ старшим на Запорожжі, а при ньому Скидана, послали просити на допомогу донських козаків. Після цього розіслали листи та грамоти в більш відомі монастирі та міста, відправили священників та ченців на Поділля, Покуття і Волинь, аби спонукати до війни народ і шляхту грецького віровизнання, залучаючи навіть черниць до цієї пропаганди. Нарешті відрядили посольство до Риму з пропозицією підкорити папі цілу Україну і всі міста та замки, які вдасться завоювати, за умови дозволити їм вести війну, прикриваючись папським іменем. Таким чином козаки не тільки вдавалися до всіх земних сил, але готові були звернутись до самого Плутона за порадою і допомогою супроти свого короля і Речі Посполитої, аби лише будь-яким чином воскресити козацьку силу, поховану рік тому Миколою Потоцьким, гетьманом польним коронним. Такої відваги надало бунтівникам скресання Дніпра та інших рік з настанням весни.

Але Станіслав Потоцький, полковник, який заступав

¹ Яцько Острянин, помилково називаний пізнішими козацькими літописцями Остряницею, був полковником ресстрових козаків; у цьому званні він згадується вже в 1634 році, під час походу козаків разом з польськими військами на Сіверщину і під Севськ /Акти Московської держави. – І. – С. 585-587.

місце гетьмана, зірко слідкував за ними, отримуючи багато вістей, які загрожували серйозними небезпеками, і весь час про те лише думав, яким би чином закріпити раніше отриману перемогу, що й довів на своїй посаді усьому рицарству і цілому світові, як це наявно можна бачити у подальшому викладі.

4) Виступ із Запорозжя свавільних козаків.

Козаки, які бідували на Запорозжжі, вважали, що легко буде завдати поразки солдатам, які загостювалися в українських селах, яких спіткає лихо подібно до того, як колись ослабла доблесть Ганнібала від розкошів у Кампанії. Але ви, люб'язні козаки, не втямили, що Кампанія виробляє не такі ласощі та садовину, як села українські: брага, горілка, мед і пиво з дріжджами – ось і все українське раювання і солдатам ні на чому було зманіжитися, але швидко можна було загартувати себе для воєнних потуг.

У той час Острянин вийшов уже з Запорозжя, як носилися чутки, з військом величезним, страшним, непереможним, з доброю артилерією, з розрахунком на обіцяну допомогу і на сприяння населення, готове зрадити Речі Посполитій. Одні виготовляють порох, інші доставляють людей, гроші та провіант; вже влаштували свою лікарню у Трахтемирові, межигірський монастир шле їм благословення і Печерський віддає честь, на водах вже готові переправи; самі річки Псьол, Сула, Стариця і Дніпро несуть Острянинові луну: *veni, vide, vince!* Підбадьорений усім цим Острянин суходолом і човнами просувався до населеної України, але згадавши долю своїх попередників, він здригнувся і подумав, що всі ці обіцянки добрі, проте життя найцінніше понад усе. „Були гетьманами Наливайко, Підкова, Косинський, Павлюк і користувалися тією вольністю, якою я тепер користуюсь; невже і мені суджено скінчити життя на палі?” Через такі роздуми його таємні наміри спрямовані були до того, аби залучити всіх до повстання, але самому вціліти. Він виходив уже зі степів і

вступав у заселену область, але таємно і тихцем, аби про нього не знали, бо сили його були ще малими.

Однаке за ним зірко слідкував пильний полковник, що отримав попередньо розсудливу пораду від товаришів. Він повідомив про цю небезпеку польного коронного гетьмана, який з усім поспіхом вирушив до Срібного, бажаючи зустріти Острянина ще в степу, але той, попереджений, вирушив до Кременчука, вступив у заселену місцевість, роздобув коней і, пограбувавши Кременчук, Хорол і Омельник, а жителів їхніх захопивши з собою, повернувся до Говтви, міста князя Ієремії, зачинився там і укріпився.

5) Похід коронного війська під Говтву.

Ворог, що зачинився у місті, був майже так само безпечний, як риба в сітях; тому п. полковник не хотів втрачати такої нагоди, але запевняв і надихав рицарство до швидкого наступу, оскільки ворог увійшов уже до міста. З наближенням нашого війська він не міг отримати ніякого підкріплення, ні зберегти надовго сміливості та відважності духу, яку мусила знищити наша поквалність. Рицарство заявило полковникові про повну готовність, без заперечень і затримок, забуваючи зовсім, що протягом декількох років вони не лише не отримують платні за свої криваві труди, але навіть останні їхні заслуги і втрати під Кумейками і Боровицею не принесли їм ніякої винагороди: тепер вони готові були йти за останні свої кошти, щоби тим сильніше довести свою готовність служити вітчизні, королеві та Речі Посполитій. Такою дивовижною була готовність рицарства, що кожен навперебій один поперед одного спішив на місце битви, прохаючи для себе і обираючи найнебезпечніші пости. Одних спонукало шкодування про те, що вони не брали участі у бою під Кумейками і вони ждали винагородити свою відсутність; інших надихала раніше здобута слава і бажання збільшити її новими подвигами.

Задоволений і обнадієний такою готовністю рицарства,

Станіслав Потоцький з числа його обрав раду і призначив тимчасово полковників та інших офіцерів, через відсутність у війську справжніх. На місця полковників були призначені: поручник подільського воєводи п. Блажейовський, поручник князя Ієремії Длотовський, поручник маркграфа і старости гродецького Владислав Ташицький; посада стражника доручена пильному ротмістрові, обозним призначений п. Кохан; після цього поспіхом вирушили до Говтви з коронною артилерією та німецькими солдатами.

6) Про укріплення Говтви Острянином.

Кому пам'ятна поразка козаків під Кумейками, той повинен здогадатися про значність споруджених ними біля Говтви укріплень; незважаючи на те, що місто від природи добре захищене. Дійсно, Говтву з обох боків омивають річки Псьол і Хорол, і цей Псьол, оточений величезними болотами, подібно Діжі у Молдавії, оточує місто напівколом; по той бік річки ліси, а у цьому півколі місто, обнесене міцним частоколом, і замок, так само укріплений. Лише один міст веде від замку через воду, а вздовж цих рік біля міста глибокі яри і зарості. Крім такого захисту козаки насипали вал поза палісадом, ворота загородили дуже міцно і засипали землею, те ж саме зробили і в замку. Перед містом від однієї річки до іншої звели міцний вал, а курган, що знаходився перед валом, перетворили в сильний редут для того, щоб польське військо, яке не могло підійти інакше, як з цього боку, при наступі кинуло туди свої сили і не наближалось до міста. На валах розставили тисячі людей, декілька сотень розмістили для охорони воріт і башт, передовий шанець укріпили артилерією; до того ж розмістили на високих дахах ворожбитів і чарівниць, аби вони могли творити заговори над порохом, гарматами, повітрям і вогнем.

7) Влаштування польського табору біля Говтви

Різні народи під час війни різним чином укріплюють

свої табори, польські ж коронні війська, які складаються майже виключно з осіб шляхетського походження, замість штучних споруд укріплюють свій табір живим заслоном, ставлячи шолом до шолому, меч до меча і ногу до ноги. Піхота ж, що складається з черні, зазвичай будує для себе при польській артилерії який-небудь невеликий шанець, пристосований у вигляді брустверу для стрільби з рушниць; тому й тут вона перекинула невеликий вал від ріки до ріки і влаштувала попереду його три добре укріплених шанці услід за тим і полковник, дивлячись, що табір вже влаштований, і хоругви встановлені у вказаних місцях, наказав готувати міст на Пслі і узявся до його зведення, вислав розвідників, розмістив передову сторожу, послав здобути свіжого язика, оглянув місцевість і вивідав розміщення ворога, бажаючи наступного дня, 6 травня, почати наступ. Але оскільки у цей день залишалось ще багато вільного часу, то п. полковник влаштував дослід: перевів на другий берег Псла два полки німецької піхоти – один п. обозного Вагановського та інший – німецького капітана, якому доручено командувати цим полком по смерті великого богатиря Жолкевського¹, до того ж декілька тисяч реєстрових козаків під начальством старшого полковника п. Ілляша і хоругву п. Телецького і наказав усім їм повернутися до замку і мосту. Полки відразу ж насипали шанці, в яких і сховались, а Ілляш як добрий вояк скочив на міст зі своєю компанією, намагаючись захопити ворота, але подавлений навалою рушничних залпів, був поранений сам, а ворог відразу ж підклав вогонь і спалив міст. Однак серед

¹ У перекладі Величка у цьому місці додано таке зауваження: "В двох рейментах оных, за Псел направленных, либо не вспоминает списатель сего дияриуша, велебный Симон Окольский, личбы товариства, знать встыдаючися написать правды, для победы от войска Остряниного над ними станулей, однак я в рукописном козацком летописцу вычиталем тое, иже было товариства в двох помененных рейментах польских 9800". (Величко. – Т. IV. – С. 200).

самого ворога відбулося немале замішання і він, зрозумівши оманливість своїх надій, при вигляді такої енергії солдат і своїх втрат, почав замислювати щось нове; але все це було припинено настанням ночі.

8) Бій коронних військ з Острянином біля Говтви.

Пан полковник приготувався до битви відповідно до всіх вимог воєнного мистецтва, бо той має велику перевагу перед супротивником, хто обирає поле для битви і на ньому чекає ворога. Тим часом п. полковник коронного війська, знаючи, що розум їхній замислює грабунок, а уста вимовляють неправду, наказав дотримуватись обережності полкам, розміщеним у шанцях, а також реєстровим козакам і рекомендував пильність начальникам табору. Одночасно він розпорядився якомога швидше закінчувати міст. Зі свого боку Острянин цієї ж ночі вислав декілька тисяч козаків через Псьол і ліси. Одним наказано непомітно наблизитися до польських полків, перегороджуючи дороги стовбурами і гіллям дерев для того, щоб кіннота не могла їх атакувати, іншим – по ярах і нетрях з обох боків підібратися до коронного табору і до світанку атакувати німців.

Такий характер хлопської війни; вони не визнають правила, що краще бути переможеним у чесному бою, ніж перемагати безчесним шляхом; зрадницька перемога ганебна справа, але в селянській війні це слава. П. полковник коронний наказав услід за тим стріляти з рушниць і гармат у козацькі шанці; звідти відповіли тим же і зав'язалась перестрілка. Зі свого боку й козаки, вислані вночі, почали відгукуватися до полків, які відповідали з гармат і мушкетів, вражаючи козаків і завдаючи їм великих втрат. Розлючені козаки все сильніше, частіше і впертіше наступали на німців з-поза дубів і колод, ніби ведмідь на бджіл; але ті з незламним серцем аж до вечора витримували натиск, доки нарешті їм не вистачило куль, але й

тоді вони воліли вмерти один біля одного, ніж потрапити до рук ворога¹. Дійсно, немалий загін людей залишився там на місці, бо поляки не встигли так швидко добудувати міст і не змогли подати їм допомоги в лісі, такому густому, болотистому і заваленому колодами; тому вмирали там, як багатирі, як доблесні рицарі, як високі барони. Була мить, коли коронне військо підступало до валів і завдавало значних їм втрат. Але козаки, вийшовши з лісових долин і ярів, зайшли у тил війську, коли ж окремі хоругви вдарили на них, вони втікали у ці яри, ніби в якісь лігвища. Козаків загинуло близько 2 тисяч, але й наших достатньо: найбільш за все шкода загибелі кінноти, яка була відтиснута через незручності місцевості для кінної битви і на третій день мусила відступити.

Волів би я знати, чому у війні, такій справедливій і розпочатій волею короля і Речі Посполитої, Бог послав такий суворий початок? Гадаю, що тому були дві причини: перша та, що багато хто з віддалених панів спогорда ставився до цієї селянської війни, дивлячись на козацьку чернь як на своїх пастухів і поденників і тим самим применшував славу гарних воїнів і гетьмана. Тому Бог показав у першій же сутичці, що хоча серед козаків немає ні князів, ні сенаторів, ні воєвод, з якими солдат міг би помірятися у битві, проте є такі люди, що коли б не перешкоджали тому складені проти плебеїв закони, то серед них знайшлись би гідні назватися рівними в хоробрості Цинцинату, який від плугу був закликаний у диктатори, або ж Фемістоклу. По-друге, було Богові завгодно показати, що се-

¹ Примітка Величка: „Свидетельствует летописец козацкий, же при нестаню очова нестало и обох тех региментов немецких, чого отец Околский, складач сего диариуша, не выразил для жалю, чили для встыду з так значного людей своїх упадку, бо з 9800 товариства, в помененых двох рейментах бывшего, заледве з полтораста человек живих до своего обозу, ни в чем, в едних толко кошулях приволоклося” (Величко. – Т. V. – С. 202).

лянські війни бувають такими жорстокими, що можуть бути придушеними лише самим Богом ¹.

9) Відступ від Говтви.

П. полковник розважливо відвів військо від Говтви і вирушив до Лубен, куди розраховував виступити й Острянин. Це було у день 11 травня. Вийшовши у поле, полковник чекав майже цілих два дні, чи не вдасться виманити Острянина з міста, але той засів міцно. Коли ж п. воєводич вирушив далі, Острянин хибно втовкмачив своїм, ніби він ганебно втік і запевнив їх, що краще їм вирушити до Лубен, де сходяться всі шляхи, де знаходиться центр військових сил, де зосереджені й люди, і припаси, і захист, ніж залишатися на місці. Покладаючи великі надії на мінливу фортуна, що всміхнулася йому біля Говтви, він сподівався повного успіху. Козаки вже розподіляли Україну поміж ватажків: одному віддавали Переяслав, другому Київ, третьому Волинь. Зупинившись у чотирнадцяти милях від Говтви, п. воєводич розташувався табором під Лубнами над р. Сулою, звідки поспішно послав звістку гетьманові у Бар і на Покуття. Негайно після відправлення цієї пошти він отримав звістку, що Острянин виступив з Говтви і вирушає до Лубен; солдати раділи гостям і готувалися до бенкету, щоби гідно прийняти бунтівників і клятвопорушників.

¹ Наприкінці глави у перекладі Величка вміщена така приписка запозичена, за його словами, з „Козацького літописця”: „Хоча при концю роздела композитор сего диариуша, отец Окольский, положил такое слово, что из иных корогвей много товариства такую войну и потребу кровю печатавали, однако не выразил того именно, колко власне там под Голтвою от войска Остряниногого козацкого (которого всего на тот час ишчислилося на 12 000) забито поляков розного гатунку, то есть товариства значного, пахолков и лиозных полчварти тысяча злишков, кроме козаков реестровых; бо по отходе войск польских от Голтвы, знайшлося в шанцах польских, около Голтвы починенных, и по многим розным местам, ярам и долинам, не погребенных трупов польских на 3000, а погребенных, исчисляючи могилки, на 500 злишков, по единому только человеку рахуючи в могилце”. (Величко. Т. IV. – С. 205).

10) Наступ Острянина під Лубни.

Острянин мав уже немалі причини для наступу, бо не тільки послав Скидана до Чигирина, де знаходиться осереддя відбірного козацтва, але й отримав вірну звістку, що на допомогу йому відразу ж прибудуть декілька полків. Одним з них командував Путивлець. Полк цей свавіллям і бунтівним духом перевищував майже всі інші й до складу його, між іншим, входили досвідчені у військовій справі донські козаки. Іншим головував Сокирявий, а з того боку, від Києва, Солома та інші збирали нові полки. Взагалі немале число козаків приходило до нього збоку. Одне лиш у них завжди було неслухним та небезпечним, а саме те, що вони не підпускають до війська своїх священників і тому недостатньо думають про Бога, але як божевільні довіряють лише своїй силі та чисельності. Опинившись уже в милі чи півтора милях від коронного табору, Острянин помітив, що припинили прибувати значні підкріплення і не видно тих полків, які, за словами, мусили перебувати поблизу Лубен. Потрібно наступати далі, але йому якось мультко; тоді він наказав подати горілки і випив з рештою старшини для хоробрості по кварти чи ковшу, говорячи: „Милостивий п. воєводо, старосто і судде, тепера ж так будемо вітатися; поспішаймо до них”.

І так Острянин, котрий брехнею підманув багатьох рестрових, пригноблював бідніших, силоміць зганяючи не повинних людей з міст і сіл, наобіцяв їм після перемоги багато шуб, срібла, коней і всякої здобичі, потім коли вивів їх на війну і побачив, що вони тисячами лежать після битви, наситившись цим м'ясом і падлом, сам замислив тікати від них. Привівши до ладу і належним чином оглянувши табір, він підступив до Лубен, де вже чекав його п. воєводич, генеральний полковник коронного війська зі всією компанією. Коли табір зупинився на обраному місці, випрягли коней і зчепили вози з возами, після чого п. полковник коронний наказав вдарити в бубни і засурмити в труби, подаючи сигнал до початку битви.

11) Битва військ коронних і запорозьких.

Зайнявши поле для битви, війська отримали надію, по-перше, більш вигідною позицією, по-друге, сподіванням на майбутню удачу і обидві сторони почали обмінюватися гарматними та рушничними пострілами. У дійсності шанси були нерівні, оскільки одна зі сторін могла доводити свою мужність під прикриттям возів і брустверу, інша у відкритому полі пішим чи кінним строєм. Проте це послужило лише до більшої слави останніх, як доказ непохитності шляхетського серця. Навально наступав п. полковник, що керувався, почасти прикладом недавньої перемоги під Кумейками, одержаної його братом, польним коронним гетьманом, почасти порадами своїх полковників і умовами місцевості, почасти вродженою кмітливістю, успадкованою разом з кров'ю свого хороброго батька з доблесного роду графів Тарновських з Тарнова. Він наступав на табір, на артилерію, оточив ворога своїм військом, реєстровим козакам наказав сховатися у приготовані ними гуляй-городи, щоб захистити їх від пострілів і так, налягаючи з декількох боків, виснажував сили супротивника, розладнував його задуми, крутив ним, ніби в казані й з кожним рушничним залпом стирав на порох його горді задуми. Козаки ледь встигали відновлювати табір, розірваний декілька разів. Все відбувалось, одначе не без шкоди для нашого війська, яке втратило при цьому багато людей і коней. Обидва супротивники трималися міцно, напружуючи всі сили, чекаючи, над ким Бог винесе свій присуд і кому присудить перемогу. Поле вже щедро зрослося кров'ю, час перейшов далеко за полудень, вже відбули вечірню, а битва все ще продовжувалась, залишаючись не вирішеною.

Полковник знову відвів війська на більш зручне місце, щоб лавою атакувати всю повздовжню лінію табору і наказав хоругвам рушити на нього з усією стрімкістю. З настанням ночі ворога оточили кільцем, але оскільки ніч була темна, а люди дуже змучились, то коронні вважали, що

проведуть її спокійно при певних запобіжних заходах, а наступного дня, 17 травня, можна буде просити гостей на сніданок. Але Острянин, який вирушив з Говтви з тією впевненістю, що йому варто лише показатися на полі, глянути на військо і здолати його одним страхом без бою, тої ж ночі вийшов непередбаченим боком через болота і мочарі. Так після цієї битви змирився Острянин, що запишався після Говтвянської перемоги; він боявся, що скоро над ним і його спільниками насипана буде могила, а можливо, його чекає ще лютіша доля: гостра паля, як гострого, або ж висіка шибениця, як найбільшого з лайдаків. Тепер, підірвавши свої сили, Острянин під час втечі питав у містах у знахарок і ворожбитів, чи залишиться він живим. Про це розпитував він у Лохвиці після битви і потім у Миргороді під час подальшої втечі.

12) Що відбувалося 17 травня після втечі Острянина.

Три умови потрібно виконати у християнському війську після кожної перемоги. Перш за все, всі спільно мусять за перемогу подякувати Богові, який підкріплює сили на війні. Так і вчинило християнське рицарство, і кожен під час літургії виконував чи підтверджував дані Богові обітниці. По-друге, слід віддати останній борг загиблим товаришам. Тому одні проводжали їх до могили, інші складали пожертви на їхнє поминання. По-третє, скликано нараду про те, що робити далі? Чи покинути ворога, котрий втікає без переслідування, чи покінчити з ним, не даючи йому зібратися з силами. Вирішено було послати за ним навздогін, і п. полковник вислав ротмістра Гижицького, хоругви п. п. Павловського і Казановського та декілька сотень реєстрових, які, вийшовши з табору, йшли за ними по можливості, то дорогою, то збоку, зірко слідкуючи по боках.

13) Про прихід Путивльця.

Коли п. Гижицький з ввіреними йому командами вий-

шов навздогін за Острянином, п. коронний полковник зрушив табір і військо і послав услід за п. Гижицьким двох комірників з попередженням, щоб він оволодів мостом під Миргородом. На шляху вони запримітили військо, яке здалося їм більш схожим на вороже, ніж на своє, після чого вони повернули назад до п. полковника, якого застали в той час, як він посилав з дорученням до Сліпорода декілька хоругв гетьмана польного коронного і козацьку та свою хоругви. Послані хоругви, підійшовши до цього невідомого війська, наочно впевнились, що це ворог. Вислані, щоб захопити язика, здобули його і привели до п. полковника. Він повідомив, що у цьому війську ватажками Путивлець, Мурко і Ріпка, народ у них відбірний, усі добрі стрільці; серед них знаходяться також 500 донців, а решта прийшли від кордонів запорозьких на допомогу Острянинові. Полковник поквапився якомога швидше вивести все військо, наказавши цим хоругвам затримати тим часом ворога. Натиск козаків стримували п. Коморовський, поручник гетьмана польного коронного, з п. Творжанським, поручником п. полковника, до тих пір, доки не підійшло все коронне військо.

14) Наступ коронних військ на Путивльця.

Залишивши табір під охороною і гарним наглядом, п. воєводич вийшов бойовим строєм у поле назустріч ворогові. Серця тріпотіли у воїнів: вони ще не натішилися нещодавною розвагою і жадали нової втіхи; охоче й весело, навіть не відпочивши, виходило рицарство проти Путивльця. Той при вигляді війська збентежився, бо він гадав, що не було іншого війська, крім того загону, який його затримував і сміливо йшов уперед; втім і тепер, нашвидку обкопавшись валом, він знову збадьорився. Козаків турбувала та обставина, що вони мушили зупинитися у безводному місці, але вони сподівалися, що під час битви їм легко удасться наблизитися до води.

15) Друга битва під Лубнами з Путивльцем.

Побачивши коронні хоругви, Путивлець не тільки не покався у бунті, але наважився дати битву коронному війську. Табір, на який він особливо покладався, був влаштований таким чином: вози тісно зчеплені, і голоблі повернуті до фронту на зразок рогачів для того, щоб не допустити до самих повозів. Сам шанець вони залишили, а табір розташували у вигляді овалу, і в ньому засіли численні вправні стрільці з янчарками.

П. воеводич оточив його майже звідусюди для того, щоб у разі, якби не вдалося прорвати табору, принаймні виснажити ворога постійними приступами і змусити його, потроху відступаючи, нарешті звільнити поле. Небезпечно було доводити ворога до таких крайнощів, оскільки відчай міг тільки посилити його енергію, але разом з тим на сильного, свіжого і палкого супротивника необхідно було наступати з рівним запалом, а не відступати. Майже з усіх боків цілили і стріляли в табір, атакували його, бо на рівнині у відкритому полі не було ніяких перешкод. Зі свого боку не дремав і ворог, безперервно і жорстоко вражаючи богатирів, які кидались на табір, власними і кінськими грудьми пробиваючи його краще, ніж будь-якими стінобитними машинами.

Довго кінець бою залишався невизначеним, завдяки влаштуванню козацького табору і їхнім відбірним стрільцям, так само і хоробрості нашого рицарства, яке повторювало атаки зі зростаючою мужністю, особливо у місцях, що становили найбільшу небезпеку. Пилюга їсть очі та розпалює спрагу, сонячна спека забирає сили, години минають у потугах без спочинку, а обидва війська все ще стоять чолом до чола, не відступаючи ні на крок. Та коли сонце стало хилитися на небі, став схилятися і жеребок війни. Заколотники зрозуміли, що з настанням ночі їх чекає смерть, бо вони залишаться без харчу: проте вони все ще не показують збентеження. Немало їх загинуло в таборі, багато було поранених, чулися там стогони і лю-

дей, і коней, те ж було й у нас у значній мірі, але битва все ще продовжувалась. Нарешті п. полковник виступив ще раз і зламав сили і лави бунтівників; вони просять милосердя, виявляють покору, нарікають на свою нещасливу долю і обіцяють присягнути. Після того військо стримало свої шаблі, але навчене втечею Острянина, оточило обложених тісною вартою і зірко слідкувало за ними аж до ранку.

16) Прохання війська Путивльця і отримана відповідь.

Ясновельможний м. п. полковнику Війська Й. К. М. коронного, пане наш милостивий.

Припадаємо до ніг В. М., пана нашого милостивого, ми нещасні упосліджені слуги і підніжки В. М. Серед цих лихих бунтів і заколотів ми не могли вгадати, до котрого боку пристати; багато нас було таких нещасливих слуг і найнижчих підніжків короля Й. М., п. нашого милостивого, які, зачувши грамоту В. М., нашого вельможного пана, вирушили було до старшого свого, полковника Війська Й. К. М. Запорозького, Ілляша Караїмовича, але біля перевозів зустріли невтішну і грізну звістку про те, що Острянин розіслав свої листи, у яких загрожував карати нас вогнем і мечем, якщо ми не пристанемо до нього. Мабуть, за наші смертні гріхи трапилося так, що ми, безвинні люди, пішли до нього, але найбільше нещастя, що впало на нас, було саме в тому, що ми повірили листу Острянина, який писав, ніби вже укладені умови з вельможним В. М. п. нашим милостивим і В. М. наказав їхати до нього, щоб усе військо було разом для складення реєстру. Ми, люди неповинні, сиділи по домівках, а коли трапився цей гріх, ніби на крилах налетіли на кров, якої багацько мусили пролити люди безвинні; присягаємо іменем Бога живого, що ми йшли не на війну і не мислили здіймати руки на короля Й. М. п. нашого милостивого, ні на Річ Посполиту, ні супроти Вашої Милості. Змилуйся, ясновельможний

милостивий пане і добродію, над нами, людьми неповинними, не допусти усім нам загинути і далі проливати невинної крові, яка волає до Бога, бо не наша воля була, але тих, що вийшли нещодавно з Запорозжя, бо ж ми живемо на самому кордоні його, і запорожці постійно переходять сюди й туди по нашій стороні. Подай милосердя, ясновельможний пане, дозволь нам повернутися по домівках і молити Бога за щасливе панування Вашої Вельможності; до Острянина ж ми не думаємо йти. Змилуйся, милостивий пане, зволь відпустити нас додому, а звідти ми готові з'являтися на службу В. М. нашого милостивого пана під начальством старшого нашого полковника, призначеного нам наказом Й. К. М., п. п. гетьманів коронних і В. М. Повіdomляємо також В. М., що сьогодні ми обрали старшим собі Івана Василевича, який переконує нас впасти до ніг В. М. і хоче докласти зусиль, аби схилити до покори й Острянина з його компанією. Тож удруге і вдесяте припадаємо до ніг В. М. і просимо милостивого спасіння. Дано у шанці в середу. Ясновельможному, а нам милостивому панові, найнижчі підніжки. Іван Василевич.

На цю супліку надійшла така відповідь від п. полковника.

Не лише цей зухвалий ваш вчинок і підняття руки на Й. К. М. та його війська доводять, з якими намірами, куди і навіщо ви йшли, але з самого вашого писання видно, що ви волієте підкорятися швидше лайдакові Острянину, ніж своєму королеві і його полковникові. За це ви недостойні милосердя, але через те, що ви просите про нього так переконливо і багато і очевидно просите щиро, а також через те, що ви відступились від старшин, які привели вас сюди і обрали інших, я готовий явити вам милість за таких умов. По-перше, ви мусите видати попередню старшину, тобто Путильця і Ріпку, по-друге, відразу ж мусите залишитися на службі під командуванням полковника Ілляша, скріпивши вірність присягою.

Відповідь козаків. Закликаємо Бога у свідки, що ко-

лишні старшини люди невинні, а оскільки вони стоять на службі Й. К. М., то їх легко буде взяти й опісля, у будь-який час; Ріпка тепер тяжко поранений, але будучи підданим В. М. з Кременчука, завжди залишиться у ваших руках. Зараз залишитися на службі не можемо, бо маємо поміж себе багато хворих і вбитих, але відвізши їх додому, через 3-4 дні явимося, куди накаже В. М.

Однак п. полковник інакше не згоджувався на милість і стояв на своєму. Тому козаки наступного дня 19 травня, оплакавши Путивльця і Ріпку, відіслали їх до п. полковника і тим вимолили собі помилювання. За свій заколот і зрадництво вони заслуговували смерті, але позаяк їх навчили задля власного спасіння прикритися Путивльцем, то вони видали лайдака. „Нехай твоя голова за всі наші голови; прощай нас господареві”!

17) Знищення козацького табору.

У той час, коли козацькі послы, видавши старшину, вели переговори з п. воєводичем, просячи більшого милосердя, рицарство оглядало табір, оточений військом і, не дораховуючись під хоругвами багатьох товаришів поранених або вбитих, а також бачачи багато своїх коней вбитими під табором, пройнялося великим жалем. Потім, розлютившись, увірвалось до табору, і вирізало всіх, відомстивши таким чином за образу Й. К. М. і свою образу не тільки Путивльцеві, але й усім бунтівникам. Звичайно, слід дотримуватися слова, даного навіть ворогам, тим більше, що намір Речі Посполитої полягав лише у втихомирненні козаків, а не в їхньому знищенні. Можливо також, що у цьому побачать і деяку неповагу до п. коронного полковника, але слід зробити поступку і невітінному жалю солдат, які зазнали стільки горя і втрат. Інакше доведеться приписати цей факт волі самого Бога, що виявив суворий гнів проти клятвопорушників і збурювачів громадського спокою.

Втім і в тому разі, якби козаки розійшлися по домів-

ках, на чому самі наполягали, все ж були б великі труднощі, позаяк Острянин з військом готовий був вирушити до запорозького кордону, але після їх знищення на ворога було наслано жак. Тому, якби вказати Острянинові на Путивльця і стількох інших голів, які загинули через нього, Сокирявого, Скидана та решту бунтівників, він затремтів би і мусив утікати. Тим часом хоругви повернулися без перешкод до табору, щоб почати переслідування Острянина.

18) Обережність п. полковника після одержаної перемоги.

Той, хто заміняє головного начальника, мусить бути таким же пильним, як батько, що оберігає своїх дітей від усяких пригод, для того, щоб ввірене йому військо було у безпеці, ніби у батьківському домі. Для попередження можливих неприємних випадків п. полковник, віддавши дяку Богові, послав униз по Дніпру в один бік п. Хршонстовського, у другий п. Длотовського, доручивши їм запобігати народові збиратися в загони і знищувати вже створені ватаги.

Вийшовши на рекогносцировку з декількома сотнями кінноти, п. Хршонстовський застав під Ієремівкою, нижче Сокирної, сто тридцять чоловік бунтівників, які, побачивши військо, зачинилися у двох хатах і стали захищатися. Ротмістр відчинив їх і знищив вогнем 22-го травня. Вийшовши звідти і побачивши шляхи вільними, він послав до Києва двох реєстрових, Захарію та Залеського з половиною свого загону 25-го травня, а сам вирушив до Трахтемирова. Оглянувши береги Дніпра, він упевнився, що на цьому боці зовсім немає бунтівників, на Задніпров'ї є трохи, і вони мають намір переправитися біля Трахтемирова. Дізнався він також, що князь Ієремія Вишневецький зі значними силами вже переправився через Дніпро. Ротмістр відіслав ці новини до п. коронного полковника, а сам поспішив до Трахтемирова. 6-го червня він натрапив

нижче цього міста на козаків, які пливли вверх по Дніпру і цілий день продовжував з ними перестрілку, щоб не дати їм проходу. Козаки гинули, як тварини, одначе ж важко було втримати їх, роз'їжджаючи верхи по берегу; при цьому ледве не втрапили з самопала в самого п. Длотовського. Повернувшись із об'їзду, він застав 7-го червня кн. Ієремію з його загоном і з загонами кн. Домініка, пані канцлерової та пані конюшової. Він прибув до коронного табору, до якого вступив 8-го червня, порадувавши своїм приходом втомлене рицарство, ніби янгол, посланий з неба. Не було потреби питати князя, хто приїхав, але дивуватися, треба було, дивлячись на родовиту та багату шляхту, на досвідчених вояків. Тут була нездоланна гусарська кавалерія, козацька артилерія, сагайдачні, відбірні піхота, а вів їх той, хто давно звик керувати ними і в малому тілі носив велику доблесть і безстрашне серце, для кого були забавкою найбільші небезпеки.

19) Список війська, прибулого під Лубни з кн. Ієремією Вишневецьким.

Гусари п. краківського воєводи полковник п. Бжозовський, п. п. Гжизовський і білоцерківський підстароста Чорний. Козаки, п. Островський і дві інші хоругви. 4000 піхоти, Жарновецький, 1000 драгунів.

Загін пані коронної канцлерової, яким керував брацлавський хорунжий Дзик, 400.

Загін коронного конюшого кн. Владислава Домініка Острозького, полковник Андрій Хсенський.

Загін кн. Вишневецького: 100 драгунів, 200 козаків, 100 угорців, 1000 українних людей, 6 гармат.

Загін пані коронної конюшової Вишневецької з п. стражником: 1000 гусарів, ротмістр п. Дембинський Еразм і козацький п. Барановський, піхоти 200 і драгуни.

Гусарські хоругви: п. Адама Калушовського 100, п. Анджея Черменського 100, п. Станіслава Гурського 200.

Петигорці: п. Семена Чечеля 100, п. Яна Вроновсько-

го 100, п. Анджея Русиновського 100, п. Анджея Олдаковського 200, п. Яна Прилуцького 200, п. Стефана Лепського 200 і 200 татар, драгунів з капітаном Петерсеном 200.

Піхота: п. Дибовського 100, п. Андрія Севрюка 100, п. Лагневичського 100, п. Луки Венгерця 100.

Артилерія: 6 гармат зі всіма бойовими припасами.

20) Вісті, надіслані з табору й до табору від гетьманів.

Дня 24-го травня п. полковник коронний, відбуваючи ввірену йому посаду у цій військовій справі, послав Ї. М. п. п. гетьманам повідомлення про Путивльця та про значні втрати коронного війська. Але оскільки такі нещастя ніколи не бувають інакше, як обопільними, то обидва коронні гетьмани обладнювали військо, по-перше, тим, що краківський каштелян з Польщі вже повертається на Поділля; по-друге, тим, що король наказав польному гетьманові якомога швидше поспішати до війська на Україну, аби запобігти скупченню бунтівників; по-третє тим, що на сеймі Річ Посполита багато зробила для рицарства: солдатам подарована четвертина утримання, знищені всі баніції, одноразову нагороду пораненим і утримання всім затверджено виплатити в останній день серпня. Про все це Й. К. М. видав рицарству такий універсал.

Владислав IV, Божою милістю король польський, великий князь литовський, жмудський, ліфляндський, смоленський, чернігівський і шведський, готський, вандальський спадкоємний король...

Усім взагалі і кожному окремо, кому про те відати належить, а саме: полковникам, ротмістрам, капітанам, поручникам і всім особам військового стану, які перебувають на службі нашій і Речі Посполитой, люб'язним нашим вірнопідданим повідомляємо нашу королівську милість.

Люб'язні наші вірнопіддані! Після прибуття послів від Ваших Вірностей на нещодавно закінчений сейм, вислухав-

ши і милостиво прийнявши представлені нам потреби цілого війська, на все, що стосується до задоволення Ваших Вірностей у законному порядку, охоче даємо згоду, даруючи нашу милість усьому рицарству; залишаємо Ваших Вірностей на службі, яка почалася 1 березня і закінчується 1 вересня, при цьому нагадуємо і вимагаємо, щоб Ваші Вірності поводитися зі всією скромністю, не пригнобляли бідних людей, але дотримувались військових правил і не подавали ніяких приводів до скарг. Що ми, прийнявши милостиво від Ваших Вірностей нарівні з іншими послугами, даруємо вам нашу королівську милість і на майбутні часи.

Дано у Варшаві, травня 5 дня, року від Р. Х. 1638, царювання нашого у Польщі і Швеції у шостий рік.

Vladislaus rex. – Іоан Гембицький, секретар королівський.

Задоволенні такою грамотою від п. п. гетьманів і Й. К. М., звияжні вояки і сини корони майже забули всі труднощі та небезпеки війни і, ніби оживлені якимось дорогоцінним алхімічним еліксиром, з новими силами та ревністю оголосили про повну готовність служити своєю кров'ю королеві та Речі Посполитій проти ворога.

21) Наступ услід за Острянином до Сліпороду та полон Сокирявого.

Після того, як Путивлець з його загоном був знищений так несподівано, мабуть, волею Божою, на покару бунтівникам і для слави коронних військ, п. полковник, порадившись негайно з кн. Вишневецьким та рештою начальників панських загонів, 10-го червня повернув на Сліпород до Лубен, знаючи, що Острянин мав намір усі свої сили кинути на табір. Перейшовши від Лукомля на той бік до Сліпороду, останній послав до нашого табору свого полковника Гирявого, розіслав і на інші боки сильні сторожові загани, сам же залишився з малою часткою свого війська на Сліпороді. То була велика помил-

ка з його боку, так послабити себе; видно сам Бог вже готував йому покару.

Коронний полк і з ним хоругви п. п. Четвертинського, Мелецького і Казановського, підоспіли до Сліпороду раніше решти війська, утримуючи ворога до його прибуття. Опівдні вчинили приступ, але Острянин, послаблений розсилкою загонів, захищався до ночі, а вночі вирушив до Лукомля. Услід за відступом його тієї ж ночі прибув до табору немалий полк бунтівників із Сокирявим на чолі. Останній, бажаючи в темряві краще роздивитися, як військо розташовується в таборі, відійшовши від них, виліз на дуба й почав звідти приглядатися. Його помітили реєстрові козаки, оточили і, схопивши, видали кн. Вишневецькому. То був старий козак, знайомий з морем і відомий ватажок бунтів, знав він багато хитрощів і чарів, заклинань на рушниці та на моровицю; але, якщо кому йдеться до погибелі, то не допоможе й ворожка. Упіймання його вельми врадувало реєстрових, які були такими задоволеними, ніби тримали вже самого Острянина. Люди, які були з Сокирявим, до 1500 чоловік, побачивши, що позбулися старшого, самі почали про себе турбуватись: відійшовши у болота і зарості, вони поробили засіки і сякі-такі загорожі. Вночі реєстрові козаки спробували здобути їх, але ні з чим відступили.

Наступного дня 11-го червня робили приступ драгуни кн. Владислава Домініка Острозького і внесли велике сум'яття серед обложених. Надходила на допомогу їм і піхота з інших загонів і настільки знесилила козаків рушничним вогнем, що ті відступили із зайнятої позиції і заглибилися далі в болото, а оскільки наступ на них відбувався безперервно, то з обох боків багато було загинлих. Загинув там старший інженер і капітан кн. Домініка, загинуло немало офіцерів і піхоти. Проте, за наказом полковника, необхідно було продовжувати наступ на ворога, який був уже розсіяним; вимушено дозволені були війську перепочинки, при чому ворог вигравав час для втечі, а солдати – для

його переслідування. Різними дорогами наступали вони за ворогом і нападали на його загони, які пробивалися до Острянина, а саме біля Олександрівки, де загинув і добрий товариш п. Гижицького п. Микуленський, і деякі спробували того ж частування, та все ж бунтівників більше потрапило до чорта. Тоді п. полковник послав уперед війська декілька хоругв з ротмістром, п. Гдешинським, слідом за Острянином до Лукомля, щоб захопити переправу і міст на р. Сулі. Ця передова сторожа наздогнала бунтівників і заволоділа мостом, але оскільки це була мізерна жменя супроти тисячного козацького загону, то вона змушена була відступати від мосту і ледве втекла до Лубен. Услід за нею тією ж дорогою наступало коронне військо і попереду його один полк; ці також намагались захопити міст, але козаки, не маючи сил утримати останній, підклали вогонь і запалили його; однак люди п. п. Казановського, Гижицького і Коморовського діяли з такою старанністю і покvapом, що встигли відбити міст і погасити вогонь. Тоді військо пройшло вільно, тим часом як Острянин з усім поспіхом відходив до Жовнина. Втеча ця значно збядьорила солдат, які охочіше переслідували ворога, наздогнали його нижче жовнинських млинів, де й затримали до наступного дня.

22) Битва з Острянином і Гунею під Жовнином.

Уже при Сліпороді рицарство впевнилося, що Острянин ніколи не чекає світанку, маючи на меті безперервними переходами доклати наше змучене військо і коней, аби дочекатися зручного для себе часу. Тому військо, випередивши його, вельми рано вишикувалось у бойовий стрій, попрохало в неба допомоги і вдарило на козацький табір. При цьому хоругви, як кварцяні, так і панські, наступали з таким завзяттям, що неможливо було розпізнати, чия черга йти на приступ. З однаковою відвагою, мужністю і бажанням, незважаючи на втрати, рани і смерть, намагались вони прорвати табір, міцно скріплений, добре

захищений вогнепальною зброєю і рогаками, доки не розірвали більшої його частини. Відбили вісім гармат і порох і сам табір пробігали в усіх напрямках, наче спустілий. Побачивши свою поразку, Острянин утік уплав через Сулу, залишившись з одним лише бунчуком¹. Правда, щасливим був початок цього тринадцятого дня, але Бог ще затримав перемогу, чи тому, що не вчинилося ще Його правосуддя, чи тому, що Він бажав дати їм час покаятися, чи можливо трапилося при цьому розгромі табору щось, що образило Божу велич. Не берусь вирішувати цього питання, знаю лише, що незвичайне захоплення погонею за втікачами не лише послабило коронне військо, але й дало час козакам, які залишились, укріпитись у таборі, втікачів же, доведених до крайнощів переслідуванням, змусило утворити новий табір і знову взяти участь у битві. Після цього битва набула з обох боків такого кривавого характеру, що гірше й бути не могло. Немало загинуло там людей високого серця, між іншими старий і заслужений поручник кам'янецького каштеляна і скальського старости, п. Миколи Гербурта, п. Билина. Загинув і пан Владислав Ташицький, поручник маркграфа і гродецького старости, людина невстрашимого серця, і великих здібностей. Загинув і поручник п. Балабана, тербовлянського старости, п. Врублевський, добре відомий усьому коронному війську.

¹ З цього часу Острянин вже не згадується в щоденнику Окольського, і козаки продовжують боротьбу вже під проводом Дмитра Гуні. Подальша доля Острянина відома з інших джерел. Втративши надію на успіх, він з частиною війська вирушив за Московський кордон. З ним був його син, генеральний осавул, 10 сотників і 1019 козаків; уряд призначив їм для поселення Чугуєве городище (нині місто Чугуєв Зміївського повіту Харківської губ.), наділив землею і надав допомогу для попереднього облаштування. Вже 21 лютого 1639 р. білгородський воєвода Пожарський рапортував про будівництво Чугуївських укріплень. У цей же час Острянин ходив у „пошук над татарами”, але між ними і козаками виник розбрат, вони його кинули і самі повернулися в місто. Через деякий час чвара ця посилилася і скінчилася вбивством Острянина. Більша частина козаків повернулася за Литовський рубіж (Багалеї. Матеріали для истории колонизации степной окраины. – Т. I. – С. 13-17).

Загинуло так багато товаришів, кварцяного і панського рицарства, що, взявшись за перо, не можна не згадати про них без гіркого жалю.

Рицарство докладало всіх зусиль, щоб оволодіти табором, але козаки обрали собі нового старшого, Дмитра Гуню, при якому Марс так дуже допоміг їм, що вони протрималися до вечора, а протягом ночі оточили табір шанцями. Ніч минула спокійно, а на ранок чотирнадцятого дня відновився бій. Кн. Ієремія Вишневецький, не шкодуючи себе, власним прикладом надихає військо, стрільнина не припиняється, і рицарство коронне, спонукуване пролитю кров'ю братів шляхтичів, продовжує наступати. При спогляданні такої великої відваги і сили шляхетської, зблякла сміливість хлопська. Вони просять милості й клопочуться про прислання до них кого-небудь для переговорів. П. полковник призупинив військові дії, князь також схиляється до миру. Надісланий брацлавський хорунжий п. Дзик з обозним кн. Ієремії, а коли вони прибули до ворожого табору, козаки запропонували їм такі умови миру: 1) вимога видати самого Ілляша Караїмовича, вірного полковника і першого серед реєстрових козаків; 2) дати їм нові знамена; 3) повернути гармати, відібрані у них під Кумейками; 4) затвердити старшим того, кого вони самі оберуть, після чого вони готові були вести переговори.

На це п. хорунжий зауважив їм: „Але ж це ви просите милості, а не коронне військо; нащо ж ви так гордо тримаєтесь?” Йому не дали закінчити і наказали швидше їхати; потім спитали його ім'я. Він відповів, що іменується Дзиком. Козаки здивувались і сказали: „Дзику, іди ж, щоб дзиковиння з тебе не було!” Ледь він від'їхав від шанця на відстань польоту стріли, як услід йому випустили до 2 тисяч пострілів, причому вбито коня під конюшим. Ось яка хлопська правда і гордість.

Причиною такого посилення їхнього зухвальства була звістка про те, що Скидан, відряджений Острянином до

Черкас за підкріпленням і воєнними запасами, вже переправляється через Дніпро і мусить прибути до них тої ж ночі, що й сталося у дійсності. П. полковник, також знаючи про це, вислав чотири кварцяні козацькі хоругви та Ілляша з реєстровими, які дуже його турбували, а коли він вирушив від Дніпра, вони порубали залишені там човни і сторожу при них. Незабаром у таборі отримано звістку, що гетьман польний прибув уже до Києва, звільнив зайняті ворогом дороги, привів з собою велику кількість війська, панів і ротмістрів, а невдовзі після нього з'явиться і краківський каштелян, який вже наблизився до кордонів Поділля. Видно дізналися про те й бунтівники, тому одні радили не дожидатися прибуття гетьманів, інші хотіли ще раз спробували щастя за участю Скидана.

Отже 16-го червня п. полковник, знову порадившись із князем, з князівськими і панськими загонами, вдарив на табір як зі свіжими, так і з тими силами, що вже зазнали втрат. Велика кількість порошу і солдат ще більше надали йому відваги, а рицарство наступало з властивою йому безстрашністю. При цьому поранений пострілом Скидан, загинуло і багато інших. Тоді козаки стали думати про себе і підшукувати для захисту зручніше місце, а Скидана, якого знайдено було живим серед убитих, відіслали для безпеки до Чигирин. Але реєстрові відразу ж пронюхали про це, бо ж і змії не буде змієм, якщо не гризтиме собі подібних; послано за козаками декілька хоругв на розвідку, щоб вислідити Скидана, причому вони, знайшовши козацькі човни, порубали їх і спалили. 17-го числа п. воеводич продовжував громити ворога і послав до того ж для охорони до Трахтемирова і Монастиря ротмістра Хршонстовського, який наступного дня перестрілювався з козацькою передовою сторожею, натрапив на човни, порубав і затопив їх, не припиняючи топити і знищувати переможених. Хоча вони й благали про милосердя, проте вже не були гідні його після свого першого вчинку, навпаки заслуговували знищення мечем. Тим часом, як з прихо-

дом бунтівників щоденні сутички все посилювалися, 20-го червня отримано було повідомлення, що п. гетьман примчав з кіннотою до Переяслава, залишивши під Києвом гармати, ядра та решту начиння. Коронне військо вельми зраділо приємній новині, так само як і люди кн. Ієремії разом із князем. Але ворог, який прибув того дня до Монастиря у 250 човнах з тисячею кінноти, розсипався у різні боки, а Гуня, почувши про те у своєму таборі, вночі побудував собі міст і пішов з військом до гирла р. Старець біля Дніпра.

Місце це, добре захищене від природи, здавна мало готовий шанець, бо там, як сказав нам козак Себастьянович, був колись табір, в якому козаків облягав черкаський староста кн. Вишневецький, тому й тепер там у землі знаходять старовинні шпори. Місцевість ця багата водою, лісом і пасовиськами для коней, дніпровський берег неприступний, тепер же вона так добре була укріплена і зсередини, і з боку поля, через що ворота завжди залишались відчиненими. Не один інженер дивувався кмітливості грубого хлопа та його майстерності у таких от спорудах, дивлячись на міцні вали, шанці, батареї та бруствери. І дійсно, якби коронному війську завдяки хоробрості серця і швидкості коней вдалось би пробитися у їхні рови, перекопи та нори, власними грудьми проломити дубові палісади і частоколи та мужньо пройти вали і привалки, необхідно було б оволодіти ворожим шанцем, застосувати ще більше сил і відваги на те, аби його самого здобути всередині цих укріплень. Козаки, не знаючи, як діяти далі, побудували ці фортифікації, бо відмовившись від наступу, думали лише про засоби захисту, що доводять їхні часті благання і прохання про мир.

23) Ким був цей Гуня, регіментар бунтівних козаків після Остранина.

Козаки мають звичку вихвалити своє військо і одночасно ганити свою старшину, стверджуючи, що кожен з

їхніх старшин нездатний і нікчемний, і ніколи не дають про них гарного відгуку. Робиться це з тією метою, щоб сторонні, помітивши в них будь-які достоїнства, відносили їх до усього війська, у разі ж невдачі, щоб легше було захистити і старшину, і самих себе. Одначе, придивившись до цієї старшини, потрібно визнати, що обираються в неї далеко не пересічні люди і не перші стрічні, особливо в тих випадках, коли вони підіймають руку на свого короля, його гетьманів і солдат. Коли селянин і підданий повстає на свого пана і короля, тоді вже старший над бунтівниками не лише має бути без совісті й честі, але завжди і в усьому конче мусить виявляти велику відвагу і обережність, аби не втрапити на палю. Цей Гуня і раніше користувався у них немалою популярністю, оскільки за рік перед тим, під Кумейками, він із залишками війська і декількома гарматами вночі втік до Боровиці й там з'єднався з Павлюком. Звідти вирушив зі Скиданом на Запорожжя, де козаки обрали його кошовим отаманом. Саме він образив надісланого до запорожців п. Мелецького, висловив презирство до реєстрових і обіцяв розігнати їх по селах відразу після скресання Дніпра. Нарешті пішов далі, на смілився писати і виряджати посольство до татарського воєначальника, султана-калги, висловлюючи готовність підкоритися йому, про що свідчить копія цього листа, надіслана королеві з Криму.

Вельможний, милостивий султане Калго, пане наш милостивий!

Ревно доручаємо нашу рицарську службу Вашій Царській Милості, бажаючи доброго здоров'я і в усьому щасливого успіху від Господа Бога Всемогутнього Вашій Царській Милості на многія літа.

На славу і дружню обіцянку як Його Царської Милості, так і Вашої, нашого милостивого пана, зберегти до нас приязнь, ми також, зберігаючи вірну дружбу з Вашою Царською Милістю, паном нашим милостивим, надсилаємо нарочито до В. Ц. М. товаришів наших, Грицька

Горілого і Андрія Ожеженка, щиро прохаючи В. Ц. М., аби В. М. зволили прислати нам для підкріплення свої війська, бо вороги наші напевно йдуть, щоб знищити нас. За це ми зобов'язуємось відслужити В. Ц. М. у будь-якій потребі за першою вимогою всюди, де накаже В. Ц. М. і війську В. Ц. М. надавати повсюди безпечний прохід і провідників; про що вдруге і щиро просимо В. Ц. М. Коли буде на те милостива згода В. Ц. М., звольте, не затримуючи, відпустити до нас наших товаришів. Дано на Запорозькій 26 лютого 1638 р. Вашої Царської Милості в усьому покірні слуги. Дмитро Тимошевич Гуня, гетьман Війська Й. К. М. Запорозького.

Саме цей Гуня, що добре спізнав під Жовнином мужність як своїх, так і хоробрих жовнірів, зупинившись із військом біля гирла Старця, обкопався і дуже загрожував із цієї позиції, але у той же час зі свого боку достатньо випробовував завзяття коронного рицарства.

24) Прибуття польного коронного гетьмана під шанець на Старці.

Відійшовши від Жовнина, Гуня не гаючись вирушив зі своєю артилерією, яка складалась з восьми гармат, до валів і шанця над Старцем. 22-го червня він входив уже в шанці, сподіваючись, що коронне військо не поспіє за ним так швидко і козакам залишиться достатньо часу, щоб укріпитися. Та попри усілякі їхні сподівання, п. польний коронний гетьман прибув з-під Києва з кіннотою до валів і влаштував бій відсталим козакам, які не встигли ще пройти в укріплення. За найкоротший час ревні товариші поклали на місці шаблею багатьох козаків, решті порушили всі їхні задуми – похитнули їхні сподівання. Коли старшина дивувалася, що війська так швидко приспіли услід за ними, поранені козаки пояснювали, що це сам польний гетьман. Невдовзі вони помітили це й по знаменах, і мужність їхня стала холонуту. Коли ніч припинила битву, підійшли коронні війська і стали табором. Панські і

князівські люди, а також загін кн. Ієремії, зайняли чоло і крило під самим шанцем. Звідти в одну лінію простягся німецький шанець, а згодом була влаштована батарея; коронний табір оточив їх майже від води до води. Наступного дня 24-го червня п. гетьманові видали Скидана, котрого, пораненого у жовнинській битві, відправили було до Чигирина. Передавав його п. Доброшевський, товариш обозного стражника п. Ловчицького, і подія ця стала важливою і щасливою ознакою.

П. гетьман наказав декільком хоругвам кавалерії відбити козацьку вилазку; сутичка ця продовжувалась від полудня до вечора і потім майже щоденно відбувалися подібні ж сутички. Робилося це з тією метою, щоб бунтівники безперервно витрачали порох, а тим часом гетьман чекав залишену під Києвом коронну артилерію. Але Бог допоміг нам більше, ніж сподівалися, бо й ротмістри поспішили до війська, і панські загони теж прибули до табору, а зухвалий козак скидав роги і починав просити миру у гетьмана; але оскільки наостанок козаки не заявляли нічого рішучого для одержання милості, то гетьман знову мусив перейти до зброї.

25) Про свіжій панські війська і коронну артилерію

На самому початку липня прибула з-під Києва коронна артилерія, яку з великими труднощами і обережністю провів серед усіх небезпек п. Петро Коморовський, ротмістр Й. К. М.; при ньому багато товаришів і поручників і 150 чоловік угорської піхоти гетьмана польного.

Прибув брацлавський воєводич, ротмістр королівської гусарської хоругви п. Петро Потоцький, з ним власних людей 100 чоловік козацької кінноти, 80 піхоти і багато двірських слуг. За ним з коронним стражником п. Лашем 400 чоловік.

Затим прийшов загін краківського воєводи, який складався з декількох сотень піхоти та декількох сотень гусарів і козаків. Їм призначено позицію окремо від коронного та-

бору, на іншому боці Дніпра для того, аби не пропускати підкріплень до козацьких шанців і краще охороняти Задніпрянщину від козаків.

Прибув п. хмельницький староста, Микола Стогнів, полковник і разом поручник королівської хоругви, привів за власний кошт 100 козаків і 100 драгунів. Прийшла з ним і хоругва лянцкоронського старости п. Зебжидовського і, зайнявши позицію на краю табору, хоробро витримувала безперервні напади козаків і слугувала незламною опорою для табору.

Прибув загін київського судді, остерського старости, п. Стефана (Аксака), що складався з 150 вершників під командуванням п. Висоцького. Цей останній на шляху до табору з'єднався з людьми київського біскупа і з кварцяними хоругвами, які п. польний гетьман послав було під командуванням ротмістра Й. К. М. Побятинського до Димера, де як було чутно, перебував Пожарський із загonom бунтівників у декілька сотень чоловік: там він побив їх, багатьох узяв у полон і, спіймавши самого Пожарського, передав гетьманові, від якого той отримав сувору кару за свої злочини. П. Олізар, як і завжди чулий до кожної потреби Речі Посполитої, привів 150 чоловік своїх родичів, людей відбірних, піддаючись при тому всім небезпекам від ворога з гідністю для доброго рицарства. Ксьондз Єлець, єзуїт, привів 70 вершників; побачивши, як множаться ватаги бунтівників, він вибрав у маєтку, який присвятив Богові та своєму ордену, таких людей, які могли б дати їм відсіч.

П. Немирич дорогою до табору потурбувався про те, щоб не допустити бунтівників підкріплюватися і поспішати до табору з того боку Дніпра, звідки сам він прибув. Це вимагало немало сил і діяльності, для табору ж було вельми вигідним.

Отже бунтівні селяни щоденно спостерігали з шанця прибуття нових полків, тим часом як самі вони не отримували ніякого підкріплення; одні радили просити миру, інші,

а саме найбільш винні, воліли гинути всі разом. Одначе ж і той самий Гуня, котрий свою гуню (свитину) вкрив було гетьманським едабом, сам скинув її, припинив називатися гетьманом і звернувся до п. гетьмана польного з таким проханням.

Копія листа цієї наволочі до Й.М.

Довіряючи з усією ревністю милості Вашій Вельможності нашу найнижчу і покірну рицарську службу та ін.

З великою радістю чекали ми подальшої милості В. М., нашого милостивого пана, втішені допіру універсалом В. М., і вважючи, що В. М. як пан християнський, зглянувшись над пролиттям християнської крові, зволить покласти якое милостивий край цим розбратам. Тому ми й не розпускали Війська Запорозького, не бажаючи більше дивитися на таке нестерпне пролиття невинної крові. Тепер же очевидно мусимо припустити, що В. М. не для примирення чи якогось договору спустився у плавні з усім своїм військом і наблизився до Війська Запорозького, але можливо для того, аби повністю винищити нас і з цією метою розпустив своїх розвідників, які знущаються над безвинною християнської кров'ю гірш від усякого ворога св. Хреста, ніби слуги жорстоких тиранів. Видно немає тут ні правди, ні страху Божого. Вже нехай би вели війну з нами, з Військом Запорозьким, яке наважилось пожертвувати життям і віддатися на суд і волю всевишнього Бога за наші криваві заслуги і безвинно пролиту кров нашу, аби лише zostавили у спокої бідних невинних і пригноблених людей, голоси і безвинно пролита кров яких волають до Бога про помсту, до якої спонукують і нас. Тепер з вини наших зрадників ми позбавляємось усіх прав і вольностей, здавна пожалуваних за наші кровні заслуги блаженної пам'яті польськими королями, втрачаємо все, що з давніх пір було здобуто винятково нашою шаблею. Тому ми швидше готові вмерти і всі до останнього скласти свої голови, ніж прийняти такий мир, як під Кумейками, який дав нам Бог, щоб ніколи не відновлювався. Одначе ж, як рані-

ше зголошувалися ми письмово В. М-ті, так і тепер, віддаючись на вашу мудрість, просимо В. М. зволити припинити це безвинне пролиття християнської крові та до нас, війська Запорозького, зберегти свою високу милість, аби ми не терпіли більше таких бід і гноблень і знову могли залишатися при попередніх, здавна здобутих нашими кривавими заслугами наших правах і вольностях. Звичайно, ми не хотіли б бачити далі такого пролиття безвинної крові, нас турбує тільки те, що В. М., наблизившись сюди, не зволить належним чином укласти перемир'я, ні вести справжньої війни, а тим часом просто здобути нас буде нелегко. Для того ж, аби на нас не впало звинувачення, бо ми як слуги і підніжки В. М., не бажаємо битися проти В. М., проте, якби хто нападав на нас, змушені будемо захищатися, то прохаємо В. М. чинити з нами так, аби це було зі славою для В. М. та без гноблення як нас самих, так і вбогих неповинних людей і без пролиття крові. Звертаючись до В. М. як до батька з упевненістю, що В. М. своєю мудрою обачністю виправить наш вчинок і, прийнявши нас, як раніш, у свою панську милість, зволить бути милостивим нашим захисником і заступником перед Й. К. М. і Річчю Посполитою. Ми ж довіку будемо молитися, щоби Бог нагородив В. М., милостивого пана і благодійника нашого, усіляким щастям і благополуччям.

Доручаючи себе милості вельможного пана разом з найнижчими послугами нашими, покійно просимо швидкої відповіді, сприятливої чи такої, яку вкаже воля і милостиве міркування В. М., оскільки ми в усьому покладаємось на мудрість і розсудливість В. М. и просимо сьогодні ж повідомити нас про своє рішення. В. М., нашого милостивого пана, цілком покійні й найнижчі слуги. Дмитро Тимошевич Гуня, старший Війська Й. К. М. Запорозького.

У відповідь на це Й. М. написав, що попередні вольності вони втратили завдяки своїм бунтам і заколотам проти королівської величності, тепер же будуть користу-

ватися тими вольностями, які дають їм Й. К. М. і Річ Посполита. Козаки, не слухаючись цього, пишуть знову те ж саме, тобто що бажають тих же прав, які мали від попередніх польських королів. Упевнившись, що справа зводиться до даремного зволікання, п. гетьман 10-го липня відновив наступ і в той час, коли охочі наближались до ворожих валів, артилерія цілила всередину окопу з позиції гетьмана з одного боку і з німецьких шанців з іншого. П. польний коронний гетьман сам вів атаку, бажаючи своїм особистим прикладом ще більше надихнути охоче військо, причому під ним вбито коня. Сутичка продовжувалась до ночі.

Наступного дня обложені надіслали листа з мирними пропозиціями. Бажаючи миру, вони просили гетьмана не обтяжувати їх незвичними вимогами і залишити при попередніх вольностях, застерігаючи при цьому, аби він не довіряв реєстровим, які знаходилися при ньому, бо вони зраджують йому так само, як зрадили козакам, з якими споживали хліб-сіль. У відповідь відряджено посольство для прочитання козакам конституцій сейму поточного року, для того, щоб вони не підозрювали гетьмана у суворих намірах і впевнилися, що не сам він скорочує їхні вольності, але виконує лише волю короля і Речі Посполитої. Послами були: п. п. Петро Коморовський, Ролинський, Жолдовський, летичівський писар Якуб Келчовський з хоругви п. польного гетьмана та інші. Коли їх завели в шанець, Гуня оголосив, аби козаки збиралися на раду, потім привів їх до середини кола, де були бунчук і бубон, наказав принести й розіслати на землі в'язку сіна, посадив послів поруч себе, велів подати хліба і вареної риби і просив їх пригощатися. Посли прийняли цю гостинність і тим довели свою вірність військовим звичаям і своєму государеві. Подали воду, Гуня випив за їхнє здоров'я, після чого велів подати горілки, випив сам немалий келих за здоров'я гетьмана і рицарства і пригощав послів. Гуня оголосив козакам мету посольства і запропонував прочитати волю короля. Після

прочитання здійснювалося сильне ремствування і хвилювання серед бунтівників і черні, відповідь відклали на завтра і Гуня сказав послам: „Коли переговоримо поміж себе, повідомимо вам”, після чого посли спокійно відбули.

26) Розсилка роз'їздів на козацькі поселення і приступ до шанця.

Обложені козаки довго зволікали у шанці, воліючи шляхом нестатків виснажувати панське військо, солдат і коней, ніж правдиво і ретельно вести переговори. Тому п. гетьман розіслав роз'їзди до найближчих сіл, щоб спалити їх. При вигляді сильних пожеж щирі прохання, моління і лемент з шанця спрямовані до табору: однак це лихо хоча й викликало у них жаль, проте мало спонукувало до справжнього каяття у своїх злочинах і до покірливості. Тому артилерії знову наказано з усіх шанців стріляти в окоп, піхоті ж, регіментам і кавалерії бути готовими і вичікувати зручного моменту для бою. Підступали до валів і воріт, кожен намагався зробити все можливе, аж до ночі тривала перестрілка, ніч також не була спокійною, навпаки, тривога зробила вояків такими пильними, що привчила їх протягом цілих п'яти тижнів не скидати панцирів.

5-го липня, бажаючи спробувати щастя, Гуня вийшов з шанця, але не відважився далеко відходити від нього; частина козаків оточила вали, інші мали намір щось вдіяти проти валів, але хитрощам їхнім запобігли, бо гетьман наказав вистрілити у прапор Гуні з трьох гармат. При цьому вбито було козака, який носив над ним бунчука і сам він був наляканий, проте відразу ж схопив бунчука і спершу власноручно носив його, потім передав іншому козакові. Навтішалися там і реєстрові козаки і піхота. Теж саме відбувалося і наступного дня, але боротьба відбувалась у двох напрямках, оскільки, з одного боку війська п. краківського воєводи і п. коронного стражника, які підходили від Домонтова, звільняли дороги від бунтівних юрб, даючи в полях лад, ніби в упорядкованому місті, тим часом як

з другого справа під шанцями і цього дня продовжувалась не менш настійливо. Під кінець битви, коли обидва супротивники відходили з поля, Гуня повторив учорашній жарт, випустив декілька ядер у гетьманський прапор; при цьому ядро вдарило в голову коня п. Жолтовського, який їхав поруч з гетьманом, а гетьманський кінь врятувався стрибком.

Наводжу тут жарт безстрашного серця: коли кінь раптом впав під п. Жолтовським, військовий стражник, п. Ловчицький зауважив: „Моєю буде Черешенька”, натякаючи на королівщизну, якою той володів. Коли ж услід за тим його самого наполохали ядром, вік вигукнув: „Не хочу вже й Черешеньки.” Багато розважалися пани подібними жартами проміж себе, бо смерть – забавка для доброго вояка. У тій же сутичці поранений пострілом у плече п. Якуб Келчовський, товариш гусарської хоругви п. польного гетьмана, який тепер є міським летичівським писарем, а на той час оберігав особу гетьмана. Можна сказати, що він ніби щитом закрити собою гетьмана, даючи останньому можливість уникнути небезпеки, бо був поранений, закрити його спереду. Цю заслугу визнав за ним і сам польний гетьман як пан, що любив правду, та обоє вони перш за все приписували це Божій милості. Так минав час з втратами для обох боків, і козаки сподівалися постійними вилазками, як нічними, так і денними знести коронне військо і тим самим послабити пута, що зв’язували їхнє свавілля. П. польний гетьман милостиво повівся з козаками, відтягував війну, не бажаючи пролиття крові, переконував їх щиро підкоритися Й. К. М., пояснював вольності, права та милості даровані їм королями, вони ж усім цим нехтували, вважаючи нещирістю і понад усе ставили селянські вимоги. Тому вирішено було, не звертаючи уваги на їхні прохання, протягом десяти днів безперервно вдень і вночі вести приступ, встановивши між хоругвами почерговість для відпочинку, а також звести поблизу німецького шанця, який був під начальством п. Жолтовського, батарею з дубових колод із земляним блок-

гаузом на верхівці, звідки було б зручніше і певніше цілити з гармат у їхній табір.

27) Відчай козаків.

Ніщо не може так швидко довести людину до крайнього і непоправного падіння, як відчай. Та коли селянин доведений до відчаю, то йому загрожує остаточна загибель, оскільки з одного боку він бачить приготувану за його злочини сувору і неминучу кару, з іншого – таку ж неминучу і жалюгідну смерть. Тому він у відчаї або вдається до самогубства, або шукає смерті, кидаючись туди, де бачить невідворотну небезпеку. При вигляді нової, так міцно влаштованої споруди, з висоти якої видно було кожен кут, закапелок і кожну окрему людину у шанці, одні радили тікати, інші пробиватися крізь польське військо. Чернь повідомила, що всі готові здатися, але старшина, бачачи це, вдалася до іншого виверту: у ніч на 22-ге липня обложені вислали до шанця, що перед батареєю, декількох козаків, нібито для піймання язика, насправді ж для того, щоб вивідати пароль. Ті під виглядом реєстрових сміливо підійшли до вибранців, розговорилися з ними, дізнались пароля й тої ж миті передали своїм, а півгодини потому, влаштувавши засідку, підійшли до шанців у кількості декількох десятків. У них спитали пароля, вони відповіли. Тоді козак, що лишився з вибранцями, спитав, чи мають вони язика? Відповідають, що є й не один. Поки вони перемовлялися, інші напали збоку на бідолашних вибранців і вирізали у п. Соколовського декілька десятків необережної і занадто довірливої піхоти, яка не звернула уваги на те, що на війні, особливо такій, як ця, необхідно вміти вирізняти своїх. За допомогою цих хитрощів вони розраховували знищити батарею і блокауз і скинути гармати, заради чого і пробралися нагору, але шум незабаром привів на місце сторожке військо, отже козаки змушені були стрибати з батареї і рятуватися втечею раніше, ніж їх оточать. Усе це викликало в таборі сильне хвилювання, і тої ночі

все військо залишалося при зброї. Багато козаків полягло на тому місці, бо вони у декілька тисяч вибігли з шанця, вважаючи, що посланим вдалося увірватися до табору й не очікуючи зустріти військо готовим відразу до опору. Тривога ця продовжувалась аж до ранку, бо важко було так швидко відновити спокій.

Та ось для козаків настав новий привід для відчаю: чутно було, що народ з різних сторін йде їм на допомогу, і це додало їм немало бадьорості, як раптом замість підкріплень вони отримали звістку, що Саву Киянина з декількома сотнями чоловік розбито і взято в полон, про інших же не було й слуху. Як не впасти у відчай при такому становищі: сиди собі у шанці, ніби в клітці; тут вже не співати, а доведеться вовком вити, та найгірше те, що в них не стало хліба і взагалі запас провіанту закінчувався; невтішно було трудитися день і ніч, а замість харчу мати лише воду та дещицю конини. Бачачи це й усвідомлюючи, що всім доведеться ганебно загинути, вони почали щиріше просити помилування; приходили до п. гетьмана посли від черні та інші від старшини, просили для себе старих, написаних біля Курукова статей, додаючи ніби знехотя: „А втім, як ваша воля”. П. гетьман, бачачи, що козаки доведені до краю ужитими ним заходами, дозволив вести перемови, допускав до себе з проханнями, переконував їх віддатися на волю Й. К. М. і Речі Посполитої, доводив, що це відповідає їхнім власним інтересам, аби король призначав зі шляхти комісара і полковників для війська Запорозького. Робиться це виключно з метою постійно підтримувати спокій серед війська, оскільки ці начальники будуть оберігати й захищати суди і вольності козацькі, а також утримувати їх самих від бунтів. Та козаки продовжувати тягти ту ж саму пісню і писали до п. гетьмана одне й те саме; наводжу тут копію такого листа.

Ясновельможний милостивий пане гетьмане польний коронний, пане наш милостивий!

Як спочатку В. М. зволив виявляти нам свою панську

милість, так і про продовження її до останку принижено й покірливо просимо, тобто, аби нам залишитися при давніх правах, дарованих попередніми блаженної пам'яті польськими королями. Огідно стає глядіти на таке пролиття християнської, тим паче неповинної крові, яку ми воліли б зберегти для боротьби з ворогами корони польської, аби принаймні зі славою покласти один біля одного свої голови. Видать, нещасливій своїй долі мусимо ми завдячувати тим, що спіткав нас такий тяжкий гнів Божий, а далі й В. М., пана нашого; однак же ми добре знаємо, що скільки б не вести війну, а доведеться миритися. Тому як раніше ми ніскільки не відмовлялися від великого милосердя В. М., так ще менше відмовимося від нього тепер; навпаки і вдруге, і вдесяте просимо: змилуйся над нами, будь ласкав зберегти нас як Військо Запорозьке для подальшої служби Й. К. М. і Речі Посполитій, а також і В. М., не вимагаючи від нас того, чого немає зазвичай. Не довіряй, вельможний наш милостивий пане, тим відступникам, які окремо від нас називають себе Військом Запорозьким, бо якщо вони зрадили Богові й нам, своїм товаришам, з якими ділили хліб-сіль, то чому ж не могли б вони зрадити В. М. Нехай би ми не спокутували більше вищезгаданий наш гріх, і ніякі б вороги не раділи б цьому. Просимо не так за себе, як за невинних людей: змилуйся, милостивий пане, ти мав ласку раніше виявляти своє панське милосердя, будь ласкав явити його й до кінця Війську Запорозькому, як найнижчим і вірним слугам Й. К. М. і В. М., нашого милостивого пана. Тоді ми, спізнавши милості В. М., якій щиро доручаємо себе, довіку зобов'язуємось молити Бога про благополуччя В. М. і дякувати за неї найпокірнішою і найвірнішою військовою службою, якій віддаємося з усією запопадливістю. – Дано у таборі в суботу, липня (?) 1638 р. В. М. нашому милостивому панові, в усьому наймізерніші слуги і підніжки: Дмитро Тимошевич Гуня, старший з Військом Й. К. М. Запорозьким.

У відповідь на таке послання слід було знову взяти-

ся за шаблю, проте дві причини утримували руку як п. гетьмана, так і бунтівників. По-перше, панські загони, бачачи продовження перемов, почали вже розходитися з табору тим часом як бунтівні козаки наприкінці липня отримали звістку, що до них надходять свіжі сили і провіант. По-друге, головною причиною війни було питання про те, чи буде застосована до козаків знову прийнята про них конституція, чи ж будуть їм залишені старі права. Тому гетьман вирішив спорядити посольство в шанець для переговорів з ними і зажадав, щоб у той же час певна частина старшини з'явилась до табору для розмови з ним самим. Послами до козаків призначені: ротмістр Коморовський, німецький полковник Жолтовський і стражник Ловчицький, які досить розлого розмовляли з ними, пояснюючи, що вказана постанова Речі Посполитої спрямована на підтвердження їхніх вольностей, для оберігання їхнього спокою як з боку бунтівників, так і солдат і нарешті відкриває їм шлях до усіляких милостей короля і Речі Посполитої. Та глухому не варто розповідати казки. Їх радувало, що війська йдуть від п. гетьмана, радувало, що незабаром має прибути Філоненко з підкріпленням і припасами, радували й добрі передбачення ворожок, проте всі ці надії виявилися оманливими. Як побачимо, Філоненко небагато допоміг їм, якщо ж і відходила частина солдат, проте залишались такі, що звичні були наступати, а не відступати. Неправду також пророкували ворожки, бо, коли декотрих з них на другому боці Дніпра спіймав роз'їзд п. коронного стражника, то вони сказали, що козакам загрожує погибель. Звичайно диявольські підмовляння бувають брехливі, а гріх неминуче викликає кару.

28) Причина, що спонукала козаків гаятись.

Шило ніколи в мішку не сховаєш, і будь-яка зрада, хоч була б вона позолочена зовні, особливо така, що спря-

мована проти Бога і короля, завжди відкриється. Бунтівні козаки різними зволіканнями встигли надовго затримати укладення миру, прикриваючи нещирість оманливою простотою до тих пір, доки не отримали відомостей про Філоненка, якого незабаром чекали, а тому на всі умовляння, котрими Його Милість схиляв їх до миру, так відповідали 2-го серпня через своїх послів.

Ясновельможний і до нас милостивий п. гетьмане, пане наш милостивий!

До великих прикрощів і обтяження нашого спрямоване те, чого В. М., наш милостивий пан і благодійник, зволіш вимагати від нас, докоряючи нам зрадливістю. Бачить Бог, що ми зі щирою радістю і бажанням готові були б прийняти й виконати все те, що нам мають ласку пропонувати послы В. М., якщо не заради себе, то заради всього того, що ми не лише чули, але й бачили й випробували самі на собі, над-своїм кровним майном, друзинами і дітьми, що терпимо й до теперішнього часу. Покладаючись на милостиву обіцянку В. М., день у день чекаємо її виконання; тому всі ми, від найстаріших до найменших, дійшли згоди не вимагати нічого понад Куруківські статті, але й не відступати від них. Отож змилуйся, вельможний наш м. п., збережи їх цілими до майбутнього сейму, доки не повернуться до нас наші послы від Й. К. М. Тоді ми готові прийняти не лише комісара, а хоч би його слугу і будемо йому підкорятися, впевнившись самі у волі Й. К. М., супротивитись якій ми негідні й не бажаємо, навпаки намагаємося і надалі будемо намагатись очиститись від будь-яких підозр. Тепер же вдруге і вдесяте принижено і покірливо просимо: не гноби нас, В. М., наш милостивий пане і благодійнику, тим, чого не може бути. Прохаємо негайної відповіді сьогодні ж; при цьому з усією щирістю доручаємо себе милостивому розсуду В. М., разом з нашою покірливою рицарською службою. – Дано у таборі в гирлі Старця. 2 серпня 1638. В. М., нашого милостивого пана і благодійника, в усьому покірливі й наймі-

зерніші слуги і піднізжиски: Дмитро Тимошевич Гуня, старший з Військом Й. К. М. Запорозьким.

Становище ставало серйозним, оскільки вони замислили або зі зброєю в руках, об'єднавшись зі свіжими силами, пробитися з шанця, чи як-небудь успішніше розправитись з коронним військом, або ж після поповнення припасів суперничати з голодним військом, хто довше протримається. Та коли Бог карає людей, то найрозумніше їхнє рішення буде для них погибельним. Тому все, замислене бунтівниками, виявилось слабкішим павутини. При такому пильному війську і передбачливому гетьманові хіба що птах принесе їм у шанець запаси. Нещасливий у своїх задумах козак, ти ще більше нещасливий тим, що відкидаєш запропоновану п. гетьманом милість і приязнь.

29) Наступ на козацький шанець.

Оскільки гетьманові не вдалося лагідністю перемогти хлопської впертості, а тим часом деякі війська вже збирались іти додому, то 4-го серпня п. гетьман здійснив генеральний приступ на шанець. Усю піхоту, як князівську, так і військову послали до валів, стріляли з гармат, кавалерія кинулась на вали. Реєстрові козаки не лінувались і викликаних на герць бунтівників відрізали від шанця. Інші, які влучно стріляли з шанця, винищували полки, бо лише показувалась за привалком чуприна, меткіше обстригали її мушкетною кулею, ніж цирульник ножицями. Бунтівники вдавались до своїх зрадницьких хитрощів. Так, наприклад, вийшовши з валів, вони при наступі хоругв повертали до шанця свої рушниці й стріляли в нього для того, аби солдати, що підступали, приймали їх за реєстрових, та лише проходила хоругва, як вони знову обороняли свою позицію. Одні, стоячи у шанці, інші, лежачи під валами за бруствером, підстерігали тих, хто підійде поближче, щоб підстрелити чи стягти з коня і взяти в полон. Останнє було не важке, оскільки вони вирили навколо шанця бага-

то круглих ям, об які коні часто спотикалися. Часом верх брали коронні хоругви, іноді козаки, як звичайно буває в бою, при цьому обидва боки не залишилися без втрат, оскільки бій продовжувався майже цілу добу. Зрештою він приніс деяку користь коронним військам частково тому, що вже наближався Філоненко, головним же чином тому, що запас пороху у козаків закінчувався і самі вони, втомлені та змучені, були менш здатні до вилазки для зустрічі й захисту Філоненка. Велику користь принесла ця атака й тим, що реєстрові козаки здобули чудових язиків, потрапили в окоп, роздивилися шанці і впевнилися, що не варто було й пробувати оволодіти валами, бо всередині побудовані блокгаузи, і вода є в достатку. Тому справа не скінчиться здобуттям валів, але доведеться голодом винищувати ворога. Ці вали і шанці зазвичай нагоняють страх на нападників.

30) Прибуття Філоненка під шанець.

Усі сподівання справедливої війни покладаються не на людські сили, а на Бога, але бунтівлива чернь яка підступно підняла злочинну руку на свого короля і Річ Посполиту, покладала надії не на Бога, а на сили, які очікувалися з Філоненком, котрого Острянин вже давно послав по селах. Тому козакам незабаром довелося гинути, як тваринам. Отримавши точну звістку, що Філоненко 6-го серпня мусить підійти до шанця, вони на радощах втягли на верхні вали гармати, ядра і порох міцно оберігаючи вали для того, щоб війська могли безпечно рухатися біля їх підніжжя, оглянули зброю, кінні підгодували коней. Усі вже наготові та в чеканні, як раптом чують, що з протилежного боку Дніпра бажаних гостей кількістю до двох тисяч, які йшли по тому берегу і водою, зустрічає п. стражник з військом п. краківського воєводи під керівництвом п. Бжозовського, гарматними та рушничними залпами. Солдати від радості витанцьовують навколо них, замість руки подають їм шаблю, замість поту ллється кров. Та

оскільки людина не потерпає від того, чого не бачить, то зачинені у шанці, чуючи цей шум, тішаться найприємнішими припущеннями: вони сподіваються, що йдуть великі сили і багато провіанту, що після їхнього приходу вдасться повернути собі попередні вольності і козаки знову отримають волю і право обрання гетьмана. Бідолаха Філоненко жваво обертався посеред коронного війська, та справа його не лагодилась, він втрачав багато людей, розкидав провіант, втратив немало порошу, а табір козацький все ще далеко. Тому припинивши забавку, козаки хутчіше взяли-ся за весла, відчалили швидко і вправно і під прикриттям боліт і островів, користуючись дніпровськими звивинами, вислизнули з рук загонів п. воєводи краківського і п. Лаща і опівночі прибули під шанець.

Тепер козаки збираються з силами і намагаються ввести новоприбулих; одні виходять із шанця, інші допомагають, стоячи на валах, треті намагаються провести прибулих під прикриття окопів, деякі відволікають військо п. гетьмана. Проте гетьман, незважаючи на це, серед темної ночі розташував і кінноту, і піхоту і зустрів тих, що виходили на берег: свою легку надвірну міліцію він пустив униз по Дніпру й велів рубати шаблями. Після першого пострілу жовнірів ворог був збентежений; з ним змішалися волохи й татари, підоспів син п. гетьмана, за ним хоругви п. п. Казановського, Гижицького і Бориславського і так проводжали його від Дніпра. Сам гетьман з кн. Вишневецьким та іншими хоругвами так перепинив їм шлях, що ні безперервна стрілянина, ні хоробрість тих, що входили, ні хитрість захисників не могли їм допомогти. Одні вмирали, перегороджуючи вхід, інші, намагаючись увійти. Вночі козаки вдавались до військових хитроців: вони нікого не залишали на воротах шанця для того, щоб хоругви потрапляли там на готові засідки. Після цього частина козаків відійшла від шанця і, коли хоругви підступали до Гуні, вони обертали свої самопали у той же бік, прикидаючись реєстровими, що стріля-

ють у шанець, коли ж хоругви проходили повз них, вони спрямовували постріли у тил останніх і відступали до шанця. Нарешті вони стріляли вклавшись, розпростертими на землі поблизу валів збоку поля, через це доводилося хіба що рубати їх шаблями чи топтати кіньми, у чому й не відмовляли собі хоробрі солдати. Там доводив свою мужність кн. Ієремія Вишневецький, доводили також люди з хоругв кн. Владислава Домініка Острозького та канцлера. Не поступався їм у хоробрості й п. хмельницький староста з хоругвою Й. К. М., хоругви обох гетьманів, кн. Олександра Вишневецького, подільського воєводи Станіслава Потоцького, брацлавського воєводи, нащадка славного патріота Стефана Потоцького. Хоругва п. Станіслава Потоцького, який перед тим заступав гетьмана, п. Павловського, п. Загоровського та інші достойні вічної пам'яті разом зі своїми хоробрими ротмістрами, бо не було жодної хоругви, яка б не відзначилась мужніми подвигами при цій події. Достойні вічної пам'яті: п. Мелецький, який зауваживши небезпеку, що загрожувала п. гетьманові з засідки, притримав його повід, відпущений для більшої стрімкості в наступі, хоча це й було небезпечним для нього самого; п. Ловчицький, стражник військовий, який ні на крок не відступав перед навалою ворога; п. Жолтовський, що посеред вогню зберіг життя і славу; п. Микола Загорський, ротмістр королівської угорської піхоти, що був при особі п. гетьмана, котрому доручено було стерегти у таборі 70 чоловік найважливіших козацьких полонених. Побоюючись, щоб серед такої січі табір не піддався будь-якій небезпеці з боку полонених і бажаючи полеглих піхоті можливість певніше оберігати його, він відділив убік декількох полонених – Путивльця, Скидана і Саву, потім подав знак угорцям вирізати решту, після чого об'єднав свою піхоту з піхотою п. Петра Потоцького і хоробро вдарив на ворога. Гідні особливої згадки й багато інших, бо тут Бог винятковим чином вказував коронному рицарству способи придушити огидний йому

бунт і повернути бунтівників у межі, вказані конституціями Речі Посполитої. До другої години за північ не припинявся вогонь і не згасав богатирський запал хоробрих коронних рицарів. Вони подали крицеве перо і свою кров замість чорнила майбутнім письменникам та історикам для того, щоб ці останні не тільки на вічні часи зберегли для загального відання їхні хоробрі подвиги, але й посвідчили також, що вони такою високою відвагою ще більше прикрасили самі своє високе народження.

Увійшов у цей шанець Філоненко, але з великою ганьбою для себе, по-перше, тому, що втратив більшу частину війська, оскільки пробився лише з декількома сотнями людей; по-друге, і провіанту, якого чекали від нього, ледь вистачило на два дні; по-третє, тому, що його послугу козаки охрестили зрадою і його самого спершу публічно покарали киями, а потім прикували ланцюгом за шию.

До цієї глави у літопису Величка такий додаток, названий ним: „З літописця козацького”¹:

Складаючи у цьому щоденнику вищеописані розділи, велебний отець Окольський вельми розминувся з правдою, чи то нарочито, чи таку, неправди сповнену, мав у себе реляцію, бо що писав про Хвилоненка, який тільки з двома тисячами зібраного козацького війська плив човнами по Дніпру на поміч до гетьмана Гуні до шанця на Старці, то є неправдою. Бо ж полковник Хвилоненко об'явився не з двома, а з п'ятьма тисячами з лишком свого війська і провіанту мав потрібного на два і на три місяці окрім достатнього запасу військового. А що Окольський написав панегірик про те, як коронні війська, які на тому боці ріки Дніпра zostавалися, Хвилоненка побивали, то написав чисту брехню, бо хто видав теє, аби жовнір кінно міг на воді човнами пливучого жовніра гонити і побивати. Та й Хвилоненко був би не кмітливим возждем, якби, чуючи про кінні

¹ Літопис Величка. – Т. IV. – С. 262-264.

коронні війська, невідомо для чого мав під них човнами підпливати. І взагалі Хвилоненко поза островами і затоками Дніпровими так проскочив і до шанця головного війська прийшов, що коронне військо, по березі на тому боці Дніпра розташоване, заледве й чути про нього могло. Хвилоненко, небагато тоді маючи збитків від тогобічних коронних військ, в цілості з усім військом і провіантами приплив до гетьмана Гуні нічною порою до шанця. Потуга польських військ, що перебували біля шанця на Старці, за наказом свого головного вождя усіма силами спрямована була на те, аби не впустити Хвилоненка з військом і провіантом до шанця. Та гетьман Гуня з військом з шанця, а Хвилоненко з човнів вийшовши, зібралися і всі провіанти забравши, з великими перепонами від поляків увійшли до шанця. Поляки, почавши від опівночі, чинили козакам такі тяжкі прикрі перепони, що там же на плацу мусили трупом лягти козаків 875 чоловік, а поляків 5068 чоловік окрім поранених і тих, котрі були смертельно поранені, убик відбивались і падали. Зручніше було на кінних поляків пішим козакам з-поза шанців і трупів польських, кінських і людських стріляти і потрапляти, ніж полякам на піших козаків стріляти і влучати. І хоча там була і польська піхота, однак і їй від козаків дісталося, як і кінноті їхній, бо ж військо Запорозьке так було у стрільбі вправне, що на сам лише голос стріляло і багатьох поляків у нічній темряві розгонило і вбивало. А коли дочекались світла і військовий запал у обох супротивників скінчився, то козаки вибирали свої трупи, тоді й лядських трупів порахували вищелісане число, яких за витребуваний з лядського боку спокій безборонно від козаків повернуто, до лядського обозу забрано і поховано.

Панове поляки, вельми ошпарившись такою от міцною і гарячою козацькою відповіддю, більш уже надалі такій впертій відвазі своїй дали спокій і не сміли на козаків близько підступати, більш того, і гетьманові своєму, і гетьманові козацькому, що у шанці був, дуже радили

і раяли, аби вчинено було обопільний спокій і вгамовано нещадне пролиття християнської крові. Це й збулося незабаром таким порядком і діями, як наступні розділи цього щоденника (повні неправди і підлабузництва Окозького) показують.

31) Підкорення гордих козацьких голів волі гетьмана.

Коли оманлива надія напередодні жорстоко погнала бунтівників на вістря списів, тоді лише побачили вони хисткість свого становища. Тому, не чекаючи більше нових підкріплень, вони вирішили щиро підкоритися п. гетьманові і просити помилування. Спершу вони просили прислати кого-небудь, з ким можна було б докладно поговорити в їхньому колі. На це Й. М. відповів, що диктує закони переможець і, якщо вони хочуть милосердя, нехай кращі з них самі прийдуть до нього. Тяжко було чути бунтівним козакам, що доведеться їй стати перед гетьманом і там укласти договір. Одначе, несамохіть згодившись на переконання п. п. Петра Коморовського, Жолтовського, Ловчицького і військового судді п. Стефана Хоментовського, послали Романа Пешту, але той, наблизившись до гетьманських наметів, пройнявся таким страхом, що з ним трапився випадок епілепсії. Прийшовши до тям і підбадьорений ласкавою мовою п. гетьмана, Пешта сказав: „Бачимо, що сам Бог карає нас, вдаємось до твого милосердя і просимо, аби укладена була більш м'яка конституція відносно козаків, або щоб запропонована нам тепер не мала застосування до тих пір, доки не повернуться наші посли від Й. К. М.” Перше було неможливим, але на друге п. гетьман виявив згоду. Не бажаючи однак просто випустити їх з шанця й через це зволікання, він зажадав, аби козаки видали артилерію, підтвердили присягою своє слово і щоб старшим і гетьманом у них на цей час був ніхто інший, як сам п. гетьман, а полковниками ті, кого він призначить. Після вказав Корсунь як місце, де вони повинні, примирившись з реєстровими, укласти спільну

раду 9 вересня, обрати послів і написати прохання до Й. К. М. До повернення козацьких послів мусить бути складений козацький реєстр, після повернення ж їх козаки повинні повернути на Маслів Став гармати, булаву, бунчук, прапори й бубни, а приймати їх будуть комісари і полковники за вказівкою Й. М. Почувши це, козаки у великій радості впали до ніг гетьмана, дякуючи за благодійництво і прохаючи бути їхнім заступником і покровителем.

Таким чином були втихомирені бунтівні козаки. Коли п. гетьман переконував їх прийняти конституцію, вони супротивились, але коли примусив їх силою, сказали: „Хай буде за твоїм наказом”. Отак хлопе, знай пана! Того ж дня передана їм форма присяги; спершу присягали реєстрові, за ними обложені, після всіх чернь.

32) Присяга козаків і черні.

Присяга реєстрових козаків:

Ми: Сава Іванович, Каленик Прокопович, Михайло Максимович, полковники Війська Й. К. М. Запорозького, що перебуває при війську Й. К. М. коронному, самі від імені усього цього війська присягаємо Господові Богу Триєдиному й усім святим нашим, що ми волі та наказу Й. К. М., відразу після повернення послів наших від Й. К. М. в усьому покорятися і ні в чому противитися не будемо. Також і розпорядження ясновельможного Й. М. гетьмана коронного, як старшого і благодійника нашого, в усьому будемо зобов'язані виконувати; товаришам нашим реєстровим, які були обложеними на Старці, ні в чому прикрощів і ганьби не чинити, у разі потреби самим поміж собою творити одне одному правосуддя, в усьому в любові й згоді товариській жити. На все це правдиво присягаємо, якщо ж неправдиво, Боже нас покарай на душах і тілах наших і цьому житті й майбутньому.

Присяга козаків, обложених на Старці.

Ми: Роман Пешта, Іван Боярин, Василь Сакун, пол-

ковники війська, обложеного на Старці, іменем цілого війська присягаємо Господові Богу Триєдиному і всім свя- тим у тому, що оскільки за провину, вчинену проти волі Й.К.М. і Речі Посполитої, ясновельможний Й.М. п. воє- вода брацлавський, гетьман польний коронний, показав- ши милосердя, мав ласку милостиво пробачити і встано- вити мир на основі певних домовленостей, означених і за- писаних в особливій грамоті, то всі ці пункти ми зобов'я- зуємося виконувати добровільно. Накази Й.К.М., лиш тільки отримаємо їх, так само як і накази ясновельмож- ного Й.М. п. гетьмана польного коронного, старшого і бла- годійника нашого, в усьому виконувати будемо і зобов'я- зуємось. Тих, котрі не були з нами нарівні в реєстрі, але прийшли до нас з поміщицьких маєтків, відпроваджуємо від себе і надалі обіцяємо не приймати. Товаришам на- шим, які були при війську Й.К.М. коронному, як старшим, так і молодшим, ніякої кривди чи образи ні словом, ні ділом не повинні чинити. На всьому цьому правдиво при- сягаємо, якщо ж неправдиво, нехай нас Бог покарає на душах і тілах, і цьому житті й майбутньому.

Присяга бунтівної черні.

Пам'ятаючи злочин нашого нестриманого бунту, для того, щоб знали про нього і нащадки та для попередження того, щоб надалі не лише ми, але й нащадки наші не сміли й мислити про бунти чи повстання, сповідуємо милосердя нашого найяснішого величності короля, об'явлене нам яс- новельможним Й. М. п. воєводою брацлавським, гетьма- ном польним коронним. Оскільки після перших комісій, підписаних нашою кров'ю і скріплених неодноразовою при- сягою, ми відважились здійснити повстання і підняли руку на короля і його військо, розсилали листи і сили наші в цих бунтах обертали проти власних панів, забуваючи бла- годійництво, знову явлене нам під Боровицею після не- давньої поразки під Кумейками (де, завдяки відвазі ри-

царства відібрані у нас клейноди, артилерія і прапори і складені до ніг Й. К. М.), благодійництво, яке не відвернуло нашої зятятості від нинішнього збурення, – то тепер, після нового злочину нашого, великою покірливістю випрохавши помилування, ми готові виконувати в усьому волю Речі Посполитої, ясно висловлену в конституціях, так само і окремо об'явлену нам волю ясновельможного Й. М. п. воеводи брацлавського, гетьмана польного коронного. Комісара, призначеного від Й. К. М. і Речі Посполитої, готові прийняти після виїзду комісії й після повернення послів наших від Й. К. М., у чому всі вповні присягаємо. Приймаючи владу шести призначених полковників, обіцяємо виявляти їм усю належну покору, над нами ж визнаємо винятково верховну владу ясновельможного п. гетьмана, під охорону якого віддаємось усі, як вірні й покірливі піддані. Також з товаришами нашими реєстровими козаками, які були у той час у війську Й. К. М., зобов'язуємося жити по-братськи, припинивши всіляку ворожнечу і ні в чому не докоряючи один одному. Артилерія і всі знаки військові мусять залишатися на місці, зазначеному полковниками за згодою ясновельможного п. гетьмана; при ній мусять перебувати полковники невідлучно, в усьому віддаючись на волю ясновельможного п. гетьмана польного. Гармати, взяті у шляхти й у киян, будуть нами негайно повернуті. Після повернення ж наших послів від Й. К. М. обіцяємо видати призначеному для того комісару нашу власну артилерію й усі військові знаки з висловленням покірності, як найнижчі підніжки Й. К. М., у чом у і присягаємо. Упевнені в милосерді Й. К. М., сподіваємось, що він залишить нас при давніх вольностях війська Запорозького і що дружини і вдови давніх козаків не зазнають ніяких утисків. Просимо при тому вельможного Й. М. п. воеводу брацлавського, гетьмана польного коронного, підтримати своїм заступництвом перед Й. К. М. клопотання трахтемирівських ченців у тому сенсі, щоб призначена комісія залишила їм їхні володіння, а також щоб п. геть-

ман наказав повернути монастирську скарбницю, призначену для хвали Божої, яка знаходиться нині у полковника Ілляша. Просимо покійно не забороняти нам, з дозволу старших, виходити у степи для звіриноного полювання і в ріки для риболовлі, але ніяк не для бунтів чи виходу в море. Отже, приймаючи надані нам милості, благодійництва і милосердя, обіцяємо повну покору, вірність і відданість і утрете присягаємо у тому й на майбутні часи для того, щоб це зобов'язання наше ні для кого не було таємницею. – Дано у таборі в гирлі Старця 7-го серпня 1638. За згодою Війська Запорозького, з дозволу п. п. полковників, обраних на цей час і за наказом як старших, так і молодших, підписуюсь Мартин Незнанський, на той час військовий писар рукою власною.

33) Закінчення військового походу.

Наступного дня 8-го серпня рицарство прослухало в гетьманському наметі месу і вдячне богослужіння, ксьондзи проспівали „Te Deum”, після чого пушкарі й піхота дали декілька залпів холостими зарядами з гармат і мушкетів. Те ж зробили й козаки, обложені в гирлі Старця, і так минув день у великих веселощах. Тепер козаки вільно ходили в таборі, а рицарство в їхньому шанці, де гарно роздивились і втямили всі їхні військові хитрощі, засідки, схованки і пастки. Одні знаходили, що неможливо було взяти їх у цьому укріпленні інакше, як лише довготривалою облогою; цю думку поділяв і п. гетьман. Інші говорили: „Зверніть увагу на те, яка велика різниця між солдатом, котрий від плуга і рала береться за меч і тим, який ніколи не займався ручною працею; перші не лише невтомні у роботах, але від важкої праці стають здібнішими до ще тяжчої, тим часом як останні відразу ж знемагають”.

9-го серпня бунтівні козаки, подякувавши Богові, отримали дозвіл роз'їжджатися по домівках. Вирушило й коронне військо на призначені йому стоянки, а Й. М. п.

гетьман відбув до Ніжина, потім до Києва. Це зайняло часу до 24-го серпня, як раптом повідомлено, начебто козаки починають знову збиратися юрбою для повстання, що вони не віддали в Каневі артилерії, як було наказано і збирали нову раду. Через це п. гетьман послав до них Трояна Голомбковського з такою інструкцією.

Інструкція шляхетному п. Трояну Голомбковському від ясновельможного Й. М. п. гетьмана польного коронного, генерала, подільського, ніжинського та ін. старости, посланому до Чигирин на раду з новообраних полковників і запорозького братства, допущеного в милість Й. К. М.

1. Перш за все привітати всіх від мого імені, побажати їм доброго здоров'я і милості короля, Речі Посполитої і нас, вождів, про здобуття якої вони почали вже дбати.

2. Спитати, чому козаки, порушуючи своє зобов'язання, скріплене присягою, досі не доправили до Канева, як було обумовлено, артилерії, яка є власністю війська Запорозького, а чужої не повернули за призначенням; бо справа найбільшої справедливості – віддати те, що не своє, а тим самим зняти з себе усяку підозру.

3. Якщо єдина тому причина, як це правдоподібно, лише та, що внаслідок знесилення і слабкості своїх коней вони не в змозі були доправити цієї артилерії, то я, будучи їхнім головою, сам докладу зусиль і даю свій універсал у Черкаси і Медведівку на взяття підвод, котрі якомуга швидше доправили б артилерію в домовлене місце для того, щоб не розходилися між людьми пусті чутки, які викликають сумнів відносно їхньої вірності, правдивості і добродішності, у чому так нещодавно присягали Й. К. М. і щоб такою поведінкою і зволіканням вони знову не викликали проти себе якоїсь підозри.

4. Гадаю, що рада ця зібрана не з інших причин, як лише задля того, щоб зі свого середовища обрати достойних послів, чого я й сам бажаю, так само як і того, щоб козаки якомуга покірливіше виконали зобов'язання нещодавно принесеної присяги, за якою вони обіцяли підкори-

тися волі Й. К. М і Речі Посполитої й прийняти такий лад, який продиктує Річ Посполита. Бажаю також, аби вони найбільшою покірливістю заслужили собі нові милості короля і Речі Посполитої і не сумніваюсь в успіхові, для полегшення якого я дам грамоту їхнім послам, бо за свідченням св. писання, усяк, хто принижується, піднесеться, а той, хто підноситься, низько падає.

5. Повідомити їм також, що до мене доходять чутки про те, що багато хто з підданих власницьких маєтків бажає присвоїти собі звання і вольності козацькі, що супротивно і попереднім і нинішнім комісіям, а тим більше нинішній їхній присязі, саме за якою кількість реєстрових не може бути збільшена понад те число, яке буде встановлене комісарами Речі Посполитої, присланими від Й. К. М. Тому повідомити їм, щоб вони не втручалися в те, що суперечить давнім уставам, бо козаки не повинні перебувати у власницьких маєтках, а дише у королівських.

6. Повідомивши все на раді й вислухавши їхні пояснення, повертайся до мене. – Дано у Києві 26 серпня 1638 р.

Козаки відповіли, що артилерія відіслана і знаходиться на шляху до Канева і лише дві найбільші гармати залишені на місці у Чигирині через брак коней. Раду збирали для того, аби домовитися про час, коли б усі могли з'їхатись для вислухання послів і захисту Запорозжя і призначили терміном для неї 9-го вересня у Києві. При цьому послали Й. М. п. гетьманові свою петицію, на яку так відповідав їм Й. М.

1. Я маю зі Звенигородки донесення тамтешнього п. підстарости про те, що люди, які в реєстрах *провентових* здавна числяться такими, що відбувають замкові і міські повинності, приписують себе до реєстрових, хоча ніколи не були козаками. Справжнім же реєстровим, товаришам вашим, не повинно бути завдано жодної прикrostі, жодного порушення прав; п. підстароста не повинен й думати про це. Втім, я пошлю туди корсунського полковника для розслідування справи на місці й за найменшу образу, зав-

дану вашому товаришеві, п. підстароста підлягатиме відповідальності.

2. Що стосується роменської волості, я отримав донесення від п. підкоморія і п. роменського підстарости про те, що в той час, коли ми ще перебували у таборі один проти одного, в цих маєтках зібралася було купка лайдаків, яких погромили слуги п. коронного підкоморія і, здається, декількох скарали на горло. Проте й інші, вже після дарованого їм помилювання, відійшовши від нас, знову збунтували декотрих селян, напали на фільварок п. підкоморія і начисто пограбували його, забрали всі товари, вбили слугу намісника і вчинили багато інших насиль, вірогідно, сподіваючись на вашу допомогу. Коли ж за моїм наказом туди прийшли німці для збирання призначеного їм провіанту, вони обкопались над Сулою, де легко були б узяті німцями, якби ці останні отримали від мене наказ знищити їх. Розслідуйте ж тепер, де переховуються ці лайдаки і хто серед них заслуговує покарання. Пригадайте, що під час попередніх переписів ви самі наполягали, щоб ніхто з роменців не був внесений до реєстру через ту причину, що лише найближчі до Дніпра мусять бути козаками, щоб швидше можна було вдовольняти потреби служби королю і Речі Посполитій. Бо у разі нападу татар місцеві люди постраждали б раніше, ніж надійшла б допомога з Ромнів. Отже вони несправедливо домагаються цього, а ви також необґрунтовано берете їх під свій захист. Бо як у нашому шляхетському стані користується вольностями і прерогативами шляхетськими лише той, хто й за них кров проливав і довго служив за свій власний рахунок Й. К. М. і вітчизні, так і ви розсудіть самі, чи справедливо і чи пристойно буде прилучити до вашого стану і рицарських вольностей, за які й ви, й предки ваші несли свої голови, якихось пастухів, які й вас самих неодноразово вводили в немилість короля і Речі Посполитої. Якщо збереться декілька десятків чи декілька сотень ланців, деь розорять і пограбують, ніхто не скаже, що це зробили селяни, навпаки,

вказують на козаків, оскільки й ви часом пристаєте до них і тим самим налаштовуєте проти себе серце Й. К. М. і Речі Посполитої. До того ж ви й через вашу присягу зобов'язані не клопотатися за тих, кого відділили зі свого середовища, оскільки усі ні в якому разі не можуть залишатись козаками. Та якби навіть це було можливо, то не таким чином треба намагатися запобігти від Й. К. М. такої милості, щоби користуватися рівними з вами вольностями, треба йти тим же шляхом, яким йшли ваші предки і своєю кров'ю і майном заслужили їх від короля і Речі Посполитої. У придніпровських містах тому й встановлені численніші полки, що роменці не зараховані до козацького реєстру.

3. Помічаючи, що поміж вас існує деяка обопільна недовіра, що при самому початку примирення ви вже підозрюєте і остерігаєтеся один одного, я бажаю і прошу вас приїхати до мене у Київ, узявши з собою по декілька десятків чоловік від кожного полку для того, щоб я міг про все переговорити з вами і особисто привести вас до єднання. Тому я бажаю також, аби й та рада, яку ви призначили для вибору послів, відбувалась у моїй присутності як вашого старшого. Це слугуватиме для підняття вашого значення і почесі й відхилить будь-яку несприятливу думку про вас.

4. Оскільки я є попечителем над вами і вашими маєтками, то жадаю для вас від Й. К. М. відміни всього того, до чого призвели негожі вчинки перших зрадників і розширення ваших вольностей, між іншим і повернення сіл, що належали Трахтемирівському монастиреві, які королівським привілеєм віддані п. коронному стражникові. Але через те, що ще раніше п. стражник, ґрунтуючись на королівській декларації, витрачав свої гроші на посів, прошу і попереджаю вас, аби ви у цьому разі виявили покірність Й. К. М. і не перешкоджали збору цього посіву, доки не отримаєте через своїх послів докладної резолюції про все від Й. К. М. Для того ж, аби вона відбулась у бажаному і

сприятливому для вас сенсі, я зі свого боку буду ревно клопотатися перед Й. К. М.

5. Що стосується листа і скарги вашої на слуг п. коронного стражника, я відразу надсилаю йому листа з палким проханням про заборону своїм слугам завдавати вам найменших прикроців; коли ви з'явитесь до мене, я вже отримаю відповідь від стражника, яку і повідомлю вам. Одначе ж майже одночасно з вашим листом був у мене слуга п. стражника коронного, який твердив, що там немає жодного зі слуг стражникових і дійсно краще буде вказати поіменно тих, хто там бешкетує. Тоді пан стражник віддасть вам належну справедливість.

34) Рада козацька у Києві, обрання послів до Й. К. М.

Пункти, обумовлені на нашій спільній раді у Києві 9-го вересня 1638 р.

1. Послами до Й. К. М. обрані: Роман Половець, Богдан Хмельницький, Іван Боярин і Ян Вовченко. Інструкції ж для них і наші прохання, звернені через них до Й. К. М., попередньо повинні бути представлені на розгляд і милостиве затвердження Й. М. гетьмана.

2. Для того, щоб гарнізони не виходили на Запорожжя аж до наступного розпорядження Й. К. М., ми призначили зі свого середовища товариша на ім'я Андрій Муха, надавши йому від кожного полку по десятку кращих людей, з якими він мусить стояти в обраному ним місці й нікого не пропускати. Потрібен тільки наказ від п. гетьмана, нашого милостивого пана, щоб кременчуцькі жителі надавали їм допомогу і покору.

3. Що стосується артилерії, то вона мусить залишатися у Каневі, при ній не повинно бути зайвих людей, окрім необхідної кількості пушкарів, та гармашів близько двадцяти чоловік, а всім іншим накажемо відразу ж розійтися по домівках. Для залишених покірно просимо призначити утримання, позаяк їм нічим жити у Києві.

4. Відносно тих, які без нашого відома збиралися коло

Гадяча, ми вирішили послати канівського полковника Івана Боярина і з ним по десять чоловік від кожного полку; уповноважуємо його, відшукавши призвідця бунту і зради, скарати його смертю, решту привести до відповідної покори і наказати їм розійтись. Просимо, щоб Й. М. п. гетьман, наш милостивий пан і благодійник, виявив ласку послати з цим полковником свого слугу і підтвердити все це своїм панським універсалом.

5. Ми постановили, щоб як ми, старшини, так і військо, яке знаходиться під вашим керуванням, всі й всюди жили у братській любові і щоби під страхом смерті ніхто на смів ні в чому докоряти один одному. Ми мусимо оберігати священне правосуддя, ні в чому не ухиляючись від принесеної нами присяги – в усьому звертатися до ясновельможного п. гетьмана і благодійника нашого і всі справи надавати на його розгляд як нашого старшого.

6. Люди, які перебували раніше в будь-якому полку і тепер не повинні переходити до іншого полковника, але віддавати своєму звичайні повинності і відповідний послух і підлягати його суду. Ніхто з полковників не повинен ні розпоряджатися козаками, йому не підлеглими, ні судити їх.

Левко Іванович Бубновський, Роман Пешта, Каленик Прокопович, Михайло Максимович, Василь Скакун, Іван Боярин, полковники з усім Військом Й. К. М. Запорозьким.

Копія листа козаків до Й. К. М.

Ми, найнижчі підніжки величності В. К. М., пана нашого милостивого.

Як ті з нас, котрі, зберігаючи вірність підданства нашого, перебували добропорядно на службі Вашої Королівської Милості, пана нашого милостивого, разом із військом В. К. М. коронним, з ясновельможним Й. М. п. воєводою брацлавським, гетьманом польним коронним і так будемо чинити і надалі, не допускаючи запалювати

себе ніякою негідною іскрою. Так і ті, котрі, наслідуючи приклад і підмовляння деяких підбурювачів, вчинили було гріх відступництва від найяснішого величності В. К. М., пана нашого милостивого і цілої Речі Посполитої. Тепер уже Господь Бог написав кров'ю свій присуд на тілах тих, хто підбурював нас до зла, інших загнав у чужі краї, не бажаяючи терпіти невдячних у вітчизні чи шляхом полону передав у милосердні руки В. К. М. і, коли ми кривавими слізьми вимолили у ясновельможного п. гетьмана ту милість, що залишені живими, припадаємо до ніг В. К. М. з покірним і слізним благанням, через посередництво послів наших, обраних у повній раді, у згоді та єднанні товариському в Києві, при особі ясновельможного Й. М. п. гетьмана польного коронного, якого визнаємо своїм старшим, благодійником і заступником перед В. К. М. Ми, які перебували у вірності, просимо особливої милості В. К. М., а ми, хто відчуває свою провину, вчинену внаслідок облуди наших старшин, просимо про відпущення гріхів наших і про підтвердження дарованого нам п. гетьманом милосердя, за що готові виконувати негайно всі повеління В. К. М. і Речі Посполитої, аби ясновельможний п. гетьман передав нам власний наказ. Зв'язавши себе присягою вірності спершу Богові, потім В. К. М. залишаємося вірними їй до смерті, щоб не бути клятвопорушниками, але такими підданими найяснішої величності, як матиме ласку наказати В. К. М. і постановить чи вже постановила Річ Посполита. Найнижчим нашим листом повторюємо присягу нашу підкоритися її розпорядженню і накладаємо на себе закляття: нехай та сама шабля військ В. К. М., яка рясно зросила кров'ю наші поля, знесе голови наші, якщо ми коли-небудь чинитимемо опір волі В. К. М. Тепер же з покірним і щирим серцем волаємо до милосердя В. К. М., аби В. К. М. як володар співчутливий мав ласку поглянути на нас милостивим оком і милостиво прийняти найнижчі прохання, які ми передаємо через своїх послів. Ми ж зобов'язуємось до смерті зберігати вірність, підтвердже-

ну даною присягою, будемо молити Бога про щасливе царювання В. К. М. і охоче проливати нашу кров у боротьбі з ворогом корони на славу В. К. М. і Речі Посполитої.

Копія інструкції, даної послам козацьким до Й. К. М.

Перш за все із серечною скрутою принижено і покірно просимо Й. К. М., пана нашого милостивого, пробачити і забути за своєю королівською милістю вчинений нами гріх повстання супроти королівської величності і знову прийняти нас, як і раніше, у свою високу милість як вірних своїх підданих і найнижчих підніжків.

Але позаяк ми за цю провину позбавлені деяких прав і вольностей наших, подарованих блаженної пам'яті польськими королями, то бажаємо знову заслужити їх своєю кров'ю і готові жертвувати життям і до останнього подиху стояти за славу Й. К. М. і цілої Речі Посполитої. Тому послі наші припадуть до ніг Й. К. М. з покірливим проханням залишити нам ці вольності, тобто наші землі і майно, не враховуючи сюди попередніх вольностей, тобто права мати власну виборну старшину, як було досі. Оскільки тепер з волі Й. К. М. і Речі Посполитої запроваджено новий лад, а саме: комісар та інші начальники, яким ми зобов'язуємося підкорятись, будуть призначатися просто від Й. К. М.

Принижено і покірно просимо і благаємо Й. К. М. надати свою високу милість вдовам, чоловіки яких загинули на службі Й. К. М. і Речі Посполитої під начальством коронних вождів для того, щоб оберігати їхнє життя і спокій. Нехай вони за ці послуги і тепер, і до кінця життя залишаються під милостивим захистом Й. К. М.

Трахтемирів був подарований нам для утримання інвалідів блаженної пам'яті польськими королями і при ньому декілька сіл для прохарчування поранених і скалічених наших товаришів. Тепер ці села пожалувані п. Лащу через помилкові про них довідки, покірливо просимо як і раніше милостиво підтвердити за нами, оскільки це при-

хисток для наших калік і понівечених на службі Й. К. М.

Покірливо й принижено просимо і благаємо Й. К. М. і Річ Посполиту надати нам найбільшу милість, знову наділити утриманням, яке ми раніше мали по милості Й. К. М. і втратили за свою провину. Ми ж зі свого боку бажаємо виправити свою вину, зобов'язуємось при всіх, які можуть трапитися потребах, до останнього подиху стояти грудьми проти кожного ворога за честь Й. К. М. і Речі Посполитої.

Наші послы будуть просити Й. К. М., щоб знищені були „кадуки”¹ на козакому майні, випрохані різними особами.

Остаточна комісія з козаками, яка відбулася 4-го грудня на Масловому Ставі.

Микола з Потока Потоцький, воєвода брацлавський, гетьман польний коронний, генерал подільський, кам'янецький, летичівський, ніжинський та ін. староста, Микола з Фульштина Гербурт, каштелян кам'янецький, скальський, Самуїл Лащ Тучапський, стражник коронний, канівський і овруцький старости, Станіслав з Потока Потоцький, воєводич брацлавський, Петро з Потока Потоцький, воєводич брацлавський, Максиміліан Бжозовський, підстолій київський, Людвіг Олізар, Ілля Четвертинський, Ян Жолтовський, Юрій Ловчицький, Роман Загорський, Вікентій Пшерембський, Стефан на Чарні Чарнецький, Ян Сковецький, Якуб Шемберг – комісари, послані від руки Й. К. М., щоб виконати постанову Речі Посполитої над військом Запорозьким, затверджене нещодавно минулим сеймом, передаємо майбутнім часам звіт про нашу діяльність.

¹ Якщо залишалося нерухоме майно після смерті власника, який не залишив спадкоємців, чи коли це майно було конфісковане за злочин власника, то воно надходило до казни; уряд роздавав такі маєтки особам, які за заслугами чи протекцією могли отримати від нього нагороду. Про нового власника говорилось, що він отримав маєток „junge caduko”, а сам спосіб переходу майна називався „кадуком”.

Справа завершилась у щасливе правління найяснішого Владислава IV, що царствує над нами, при якому вітчизна наша не тільки одержувала перемоги над зовнішніми ворогами, але й щасливо і успішно позбулась внутрішнього сум'яття серед власних підданих, завдяки розпорядливості ясновельможного п. Станіслава на Конєцполі Конєцпольського, великого коронного гетьмана і доблесті п. польного коронного гетьмана. Бунтівні козаки, нині вірні і покірливі вояки Й. К. М., були підбурювані зрадниками вітчизни, (з яких одні загинули вже під час війни, інші під мечем правосуддя, деякі на палях розплатилися за свою зраду) і всупереч присязі, ухиляючись від обов'язків свого підданства, неодноразово виливали отруту на свою вітчизну. Особливо після недавньої поразки під Кумейками і останньої присяги, після помилування, отриманого від п. польного гетьмана під Боровицею, після того, як Річ Посполита встановила для них на сеймі той лад, який тепер знищено, вони знову повстали проти цієї постанови і проти війська коронного. Незабаром проте, завдяки хоробрості й мужності п. гетьмана польного, вони були обложені біля гирла Старця і там, змучені голодом, виснажені величезними втратами в людях, змушені були зректись від своїх підбурювачів, зобов'язались присягою в усьому визнати над собою волю Й. К. М. і сеймових постанов і виконувати їх як у головніших, так і в найдрібніших пунктах. Тепер вони покійно приймають заслужене ярмо на свої шиї від нас, ревних Й. К. М. і вірних слуг вітчизні, які жертвували їй життя і майно, ні в чому не опираючись волі Й. К. М. і постановам Речі Посполитої, згідно прийнятій біля гирла Старця присязі. Перш за все на місце старшого вони охоче прийняли комісара Й. К. М. п. Петра Коморовського, вірного слугу короля Й. М. і людину для них приємну. Оскільки він ще раніше призначений був старшим, то козаки, при складення реєстру в його особі принесли присягу на вірність і покійність Й. К. М. і Речі Посполитій, яку одноголосно підтвердили і тепер. Гармати і всю іншу

військову зброю вони склали до наших ніг. Опісля, відповідно пунктам ординації Речі Посполитої, п. комісар проголосив присягу, яка вимагалась за змістом конституції, після чого відразу прийняв з рук наших у своє розпорядження артилерію та клейноди, складені до наших ніг. Для того, щоб все довести до потрібного ладу, призначені були полковники: черкаський п. Ян Гижицький, переяславський п. Станіслав Олдаковський, канівський п. Амвросій Секержинський, корсунський п. Кирик Чиж, білоцерківський п. Станіслав Калевський, чигиринський п. Ян Закевський. Згідно вимогам конституції ці особи були обрані з родовитої шляхти, досвідчені у військовій справі, цілком придатні до цієї служби в інтересах Речі Посполитої. Для того ж, аби кожен з них з більшою ретельністю виконував прийняті обов'язки, кожен окремо приніс присягу, складену для цієї нагоди: „Присягаю Господові Богу Триєдиному у тому, що на цій посаді буду вірним і старанним слугою Й. К. М. і Речі Посполитої, покірним Й. К. М. п. п. гетьманам і комісару, віддаючись у розпорядження Речі Посполитої в усьому, що може стосуватися слави Й. К. М. і на добробут Речі Посполитої. У чому нехай допоможе мені Бог і його свята спокута”. Далі, згідно припису, було оголошено обрання п. комісара і полковників. Після того призначено утримання по 600 злотих щорічно двом військовим осавулам: Левкові Бубновському та Ілляшеві Караїмовичу, які під час повстання не лише не приєдналися до нього, але навпаки, й іншим подавали гарний приклад повним збереженням вірності та підданства Й. К. М. Опісля обрані шестеро осавулів по полках: у Черкаському Каленик Прокопович, у Переяславському Левко Мокієвський, у Канівському Яків Андріянович, у Корсунському Іван Нестеренко Бут, у Білоцерківському Матвій Коробченко, у Чигиринському Роман Пешта, всі з річним утриманням у 250 злотих. Після цього обрані сотники у полках: у Черкаському: Григорій Себастьянович, Ючук Савич, Мартин Грицькович, Онисько Заєць, Богуш Бара-

баш, Прокіп Лазенко, Данило Городченя, Мойсей Опара, Богдан Топичка, Себастьян Богуславський; у Переяславському: Михайло Ворона, Федько Лютай, Грицько Ворона, Михайло Залеський, Захарій Юхотинський Перехрист, Михайло Куща, Северин Мокієвський, Мисько Паскевич, Остап Лисович; у Канівському: Іван Іванович Боярин, Андрій Лагода, Лукаш Криштофович, Петро Маркович, Матвій Кожушенко, Данило Дробистенко, Андрій Гунько, Ілько Бут, Яцько Костенко, Федір Дукаренко; у Корсунському: Михайло Манилович, Максим Мастеренко, Павло Гайдученко, Іван Ющенко, Андрушко Балаксієнко, Микола Вояновський, Яцько Якубенко, Сашко Демидович, Богдан Щисковський, Миско Іванишенко; у Білоцерківському: Яцько Клиша, Яцина Лютренко, Яцько Свірченко, Сахно Керичник, Гима Данило, Стефан Семченко, Савка Москаленко, Матвій Половський, Гаврило Гроленко, Тишко Клиша. У Чигиринському: Богдан Хмельницький, Федір Якубович, Дорош Кучкович, Павло Смитка, Стефан Якимович, Василь Мацкевич, Грицько Нужний, Андрій Муха, Федір Якубович Весня, Семен Василенко; кожному з них покладено річного утримання по 200 злотих. Опісля обрані їхні помічники, називані отаманами, які мусили знаходитися при кожному сотникові у всіх полках. В Черкаському: Гаврило Ганус, Андрій Ласота, Дмитро Трохимович, Ярмос Золотновський, Мисько Петрович, Гринеч Сухад, Семен Пулвика, Оліхвір Дзіюболла, Іван Лобаченко; у Переяславському: Іван Гладкий, Михайло Болдко, Іван Зборовський, Яцько Руманиця, Лонецький, Мицко Батоячий, Михайло Янойко, Гаврило Калущенко, Негойд з Берчан; у Канівському: Щербиненко, Тарас Онуфрійович, Гаврило Грудина, Яцько Борисенко, Олекса Гришикович, Андрій Станкевич, Гнат Тичина, Матвій Глуд, Борис Онощенко; у Корсунському: Лесько Гайдзевич, Семен Москаль, Проник Униченко, Яцько Голубицький, Нестор Костенко, Яхно старий Ливинський, Михайло Скиба, Федько Брасуленко, Федір Шолуда, Кузьма Череваненко; у Біло-

церківському: Миско Оледоха, Грицько Куриненко, Данило Писаренко, Іван Селіфан, Стецько Гурченко, Іван Голеник, Харко Наро́денко, Васько Путивлець, Іван Кривда, Васько Блябла; у Чигиринському: Онисько Бут, Костик Занкевич, Васько Гайдук, Конрад Бартул, Микола Потерацький, Трохим Боровицький, Бузан Кизарченко, Яцько Тараненко, Стасько Медведовський, старий Іванищовський. Кожному з них призначено річного утримання по 60 злотих, вважаючи інші видатки на артилерію і утримання п. комісара. Останній, незважаючи на розпорядження Речі Посполитої, ніяким чином не може розміститися у Трахтемиріві з артилерією і декількома десятками чоловік, оскільки це місце було спустошене і начисто знищене пожежею, бо там був головний прихисток бунтівників і там вони найзавзятіше захищались під час останнього повстання. Беручи до уваги, що п. комісару з його людьми важко зимувати, сидючи на порожньому згарищі, призначена для них тимчасова квартира у Корсуні до розпорядження від Й. К. М. і Речі Посполитої, або ще швидше, від п. каштеляна краківського. Наступний пункт ординації, який проголошував, щоб осілости козацькі, які за спадком їм належать, відмежувати на вічні часи, цього разу ніяким чином не може бути виконаним, не через якусь сторонню причину, але єдине тому, що взимку внаслідок снігів важко розпізнати межові знаки, як-то: копиці, річки, дороги, болота, а тому важко проводити розподіл маєтків. Що стосується даного нам наказу розслідувати про Трахтемирівські ґрунти, що і в кого забрано і повернути потерпілим, то п. стражник коронний представив нам привілей Й. К. М., даний йому на цей маєток, як на конфіскований у зрадників, за яким він вже є власником цього маєтку. Нам довелося припинити розшук, відклавши справу до подальшого розпорядження Й. К. М. При виконанні цього доручення ми не шкодували ні праці, ні здоров'я, ні коштів для послуги Й. К. М. і Речі Посполитій. Так само і в майбутньому охоче присвятимо майно і кров нашу для слу-

жіння Й. К. М. і Речі Посполитій. – Дано на Масловому Ставі, 4-го грудня 1638 р.

Остання глава у щоденнику Окольського названа: „Список вельможних панів вбитих і поранених у війні з козаками, також їхньої челяді і коней, з 8 травня по 7 серпня 1638 року”. Список цей містить імена офіцерів і товаришів, вбитих і поранених у кожній хоругві кінного кварцяного (тобто такого, що служив на державному утриманні) війська та загальні цифри вбитих і поранених челядників і коней. Втім список Окольського далеко не повний. Він зібрав відомості тільки про 22 кінних кварцяних хоругви; про 5 хоругв кварцяних, також про драгун, піхоту і всі війська, які служили на приватному утриманні панів, він не міг зібрати відомостей і обмежується загальним зауваженням, що страти їхні були дуже відчутними. Вважаючи, що каталог, складений Окольським являє мало історичного інтересу, ми обмежимося лише наведенням загальної цифри втрат, які зазнали 22 хоругви. В них було вбито: 6 офіцерів, 77 товаришів, 146 челядників, 254 коня, поранено більш чи менш небезпечно: 14 офіцерів, 149 товаришів, 150 челядників, 73 коня.

У літопису Самійла Величка до перекладу щоденника Окольського упорядником літопису є додаток, який містить оцінку самого щоденника і декілька нових відомостей про біографії згаданих у ньому осіб. Ми вважаємо цікавим навести текст цього доповнення, складеного Величком¹.

„Побачивши і прочитавши, ласкавий читачу, той щоденник Окольського, з друкованої польської на слов'янську мову перекладений, побачив у ньому багато непотрібних панегіричних речей і невправний переклад немайстерного перекладача; бо ж ворогом був і переклад той краще виправити і панегіричні речі викинути. Але, роздивившись,

¹ Літопис Величка. – Т. IV. – С. 290-294.

нічого не наважився у тім перемінити, аби тим не скривдити читача, хіба що у певних місцях додав за літописця козацького”.

Отож, дочитавши до кінця того „Щоденника”, пізнав з нього і нещасливий кінець Острянинової війни з поляками. Бо Військо Запорозьке, не сподобившись милості Божої у своїх жаданнях, не змігши одвоювати у поляків своєю зброєю стародавніх вольностей, мусило пристати на трактат, укладений з козаками через гетьмана польного в гирлі річки Старця біля козацьких шанців, а 4-го грудня за волею і указом короля Владислава Четвертого і Речі Посполитої підтвердженого остаточною комісією на Масловому Ставі. Від того часу десять років, аж до щасливої війни Богдана Хмельницького з поляками, замість козацьких гетьманів начальствували в малоросійській Україні над реєстровими козаками лядські комісари і полковники, як показано наприкінці сього „Щоденника”. А першим комісаром був Петро Коморовський і поставлено шестеро полковників, а саме: черкаського, переяславського, канівського, корсунського, білоцерківського і чигиринського.

Жалісливим серцем і те тут додаю, що поляки, будучи початком і виною усьому злу і кровопролиттю, (як у попередні роки, так і цього 1638 року вони ж через крученого і шаленого свого товариша Геродовського ввели у гнів проти себе і у війну Військо Запорозьке) на бідних і щиро-сердних козаків покладають провини і називають їх нестатечними і розбійниками. Не хочуть у собі догледіти того, що самі охоплені сатанинською заздрістю, багатьом доколишнім містам і провінціям, цісарським, поморським та іншим завдали війною численні лиха і руйнування. Але й тим не наситивши своїх заздрісних сердець, заходилися були вільний зі стародавніх часів православний козацько-руський народ, що живе по обидва боки річки Дніпра, втягти у своє підданське ярмо і обкласти правом вічного підданства, обернути святе православ'я на унію, та до римського

облудництва привести. Для того самі себе на розбійницький кшталт обернувши, не зважали на жодні попередні королівські мандати і накази про всілякі вольності й свободи, видані Війську Запорозькому за численні рицарські послуги і затверджені привілеями. Легковажачи ними, протягом багатьох років самовільно, безправно і насильницьки Військо Запорозьке і весь малоросійський народ нехристиянські й нелюдські аж до Кумейківської і Острянинової воєн обтяжували, розоряли, кривдили і збиткувалися. А по закінченні війни, нещасливому для Війська Запорозького, і за укладеними з козаками у Масловому Ставі пактами, вигідними їм, полякам, цілком вже славу, честь і заслуги Війська Запорозького скасували і знищили, а малоросійський, посполитий і шляхетний народ поневолили і обклали нестерпними лихами. Так залишалося протягом десяти літ, аж до щасливої з ними ж, поляками, війни від Бога посланого гетьмана Богдана Хмельницького, завдяки якій те невільницьке лядське ярмо з козацької і малоросійської шиї скинуте і устави їхні, лядські, складені на обтяження малоросіян, тоді козацькою і кримською шаблею потяті й знищені. Корисніше було б їм, полякам, коли б стародавні гордощі й заздрощі душею відкинувши, добре керувалися королівським мандатом і, не порушуючи давніх прав і вольностей Війська Запорозького і малоросійського народу, затверджених королівськими привілеями, тримали б народ у своєму доброму заступництві й ласці. Самі б не чинили утисків та іншим гнітити і кривдити не допускали, а скривджених аби праведним судом задовольняли, щоб Військо Запорозьке любов'ю та приязню зласкавили, кривдників і глумителів людських, як то згаданого несамовитого Геродовського та інших, по-дібних йому в несамовитості, щоб належно скарали. Тоді, як і раніше, зазнали б до себе взаємної приязні та прихильності усього Війська Запорозького і малоросійського народу. Зважно, читачу! Через ту їх, поляків, злісність і зарозумілість, жадання своєї безчесної пихатості, по недовгому часі після

закінчення Острянинової війни (лише до війни Хмельницького) мало чого отримавши і натішившись, через воєнну зброю відстраждали з обох боків кількадесят тисяч війська свого лядського і нашого козацького, за природним правом братів своїх.

Видно те з коротких літописних козацьких записок і зі щоденника Окольського, що Острянин, будучи настраханий ляхами під Жовнином, покинув козацьке військо і, вхопивши один бунчук, з малою дружиною переплив там під Жовнином Сулу і подався в Московську державу, а точніше на Дон, оскільки з донцями він був у знайомстві та дружбі, бо раніше бували вони з ним, Острянином, на полі й на морі у воєнних промислах.

Гуня з Хвилоненком, почавши на Старці у козацькому шанці чинити трактат з польним гетьманом, турбувався таємно й про себе (аби не був козаками виданий головою гетьманові, як під Лубнами Путивлець), щоб у цілості зберегти своє здоров'я. Й для того ще перед трактатом підмовивши з Хвилоненком добрих молодців козаків та кільканадцятро своїх друзів, велів їм приховано і потаємно підготувати один ніж з усім, як належить до походу та харчовим припасом. Сам бо був і підмовлені козаки вже готові біля дуба, а переночувавши, мав укласти з польним гетьманом і козаками трактат. Він, Гуня, тої ж ночі з Хвилоненком, одірвавши від древка королівську корогву і взявши булаву (бо зброя вже наперед була винесена до дуба), вийшов з шанця, буцімто догледіти розставлені від себе козацькі дозори, а приспівши до наготованого човна і сівши в нього зі всією своєю дружиною, відплив на низ, куди йому була потреба і врятував свою молодецьку голову від покарання лядського, що мало на неї впасти.

Богдан Хмельницький під час Острянинової війни був значним реєстровим козаком, а після закінчення її на Старці, обраний від Війська Запорозького на комісії або київській раді, з іншим значним товариством у посольство до короля Владислава Четвертого і Речі Посполитої з

інструкцією, йому даною, благати милості королівської і Речі Посполитої за провину Війська Запорозького і просити колишньої милості й ласки до війська і всього малоросійського народу. А повернувшись з того посольства, він, Хмельницький, привіз Війську Запорозькому не іншу відповідь і милість від короля і Речі Посполитої, тільки таку, якої ляхам хотілося. Через Потоцького, гетьмана польного та інших товаришів (як наприкінці щоденника Окольського показується), вона була підтверджена і закріплена остаточною комісією на Масловому Ставі 4-го грудня. Була підтверджена з крайньою для Війська Запорозького і всього малоросійського народу нуждою і лихом. Тут під час призначення замість козацького гетьмана польського комісара, полковників, сотників, осавулів, поручників, тобто отаманів, (як описує також і щоденник) і Хмельницький призначений чигиринським сотником.

Після поразки Павлюка під Кумейками сейм, який зібрався у Варшаві на початку 1638 року, постановив переформувати козацтво і позбавити його усіх пільг і вольностей, що витікали зі статей Куруківської угоди. На сеймі була встановлена нова „ординація Війська Запорозького”, яка викликала збройний протест під керівництвом Острянина. З численних, наведених Окольським документів, що стосуються переговорів козаків з польним гетьманом Миколою Потоцьким, зрозуміло, що весь політичний інтерес цього зіткнення полягав у тому, щоб змусити козаків підкоритися сеймовій „ординації”. Внаслідок перемоги, яку одержали поляки над козаками, обложеними на Старці, останні змушені були підкоритися сеймовій постанові. Ми наводимо переклад цієї постанови, яка обумовила нову фазу стосунків польського уряду з козаками ¹.

¹ Переклад здійснено за текстом, вміщеним у *Volumina legum.* – Т. III. – С. 440.

Ординація Війська Запорозького реєстрового, що знаходиться на службі Речі Посполитої.

Хоча єдине Наше бажання у справі управління державою полягає в тому, щоб виявляти постійно Нашу королівську ласку вірним Нашим підданим, але свавільство козацьке виявилось таким нестримним, що для його придушення довелося кинути війська Речі Посполитої та вести з ними війну. Оскільки з волі Господа, розпорядника всіх військових дій, вони зазнали поразки і були розбиті й Річ Посполита врятована від небезпеки, то Ми скасовуємо на вічні часи всі пільги, прибутки, право на самосуд і на обрання старшин, якими вони користувалися в нагороду за послуги, надані Нашим предкам, і яких нині позбавляються внаслідок свого бунту. Ми постановляємо, щоб усі ті, кому доля дарувала життя, були обернені на хлопів. Але оскільки багато з реєстрових, яких Річ Посполита визнає на своїй службі лише у кількості 6000, виявилися покірними Нам і Речі Посполитій, то Ми, за присудом нинішнього сейму, постановляємо таке влаштування цього війська. Посаду „старшого” ніколи не буде обіймати особа з їхнього середовища, але старшого комісара ми будемо призначати на кожному сеймі за рекомендацією гетьманів, обираючи для того особу зі шляхетського стану, досвідчену у воєнній справі. Комісар буде зобов'язаний керувати всім козацьким військом, попереджувати його бунти, чинити правосуддя скривдженням і, за наказом коронного гетьмана, перебувати з військом у вказані термін та місце, відповідно до потреб Речі Посполитої. Він мусить скласти присягу за такою формою: „Я (ім'ярек) присягаю Господові Богу триєдиному, що, прийнявши посаду, буду служити вірно і віддано моєму королеві, його величності Владиславу IV, його нащадкам, королям польським і Речі Посполитій. Свавільля козацьке буду у межах можливості приборкувати, бунти їхні заздальгідь попереджати і своєчасно повідомляти про них коронному гетьману, чинити правосуддя особам, скривдженням козаками, їх же самих ні в

чому кривдити не стану. В усьому буду дотримуватися нинішньої постанови і підкорятись гетьманським наказам. Клянуся в цьому іменем Господа Бога”.

Комісару мусять підкорятися осавули, полковники, сотники і все військо, і всі вони разом з комісаром мусять підкорятися коронному гетьманові. Осавули і полковники повинні також призначатися зі шляхтичів, досвідчених у воєнній справі і досвідчених непохитною вірністю. Сотники й отамани будуть обиратися з козаків, заслужених Нам і Речі Посполитій, випробуваних у воєнній справі. Резиденція комісара буде у Трахтемирові як у центральному пункті. Полковники мусять жити у своїх полках і не виїжджати з них без дозволу коронного гетьмана. Полки з їхніми полковниками мусять почергово виступати в Запорозжя для захисту тієї області і для перешкоджання татарам у переправі через Дніпро. Вони повинні перешкоджати зібранню свавільних юрмищ на островах і річках і не дозволяти їм вирушати у морські походи. Крім чергового загону жоден козак не може без паспорта, виданого від комісара, ходити в Запорозжя. Якщо непослух буде заарештований губернатором, який перебуває у Кодаку, то мусить бути покараний смертю. Коли польське військо, розташоване в Україні виступить у похід, комісар мусить виступати з двома полками і, розташувавшись біля Чорного Шляху, перехоплювати татарські роз’їзди. У більш небезпечних випадках він повинен зібрати все військо і вирушити туди, куди накаже гетьман. Ми гарантуємо, що козаки, які знаходяться на службі Речі Посполитої, не будуть терпіти ніяких утисків від українських старост і підстарост. Козаки зі свого боку не повинні втручатися у справи, що їх не стосуються, особливо ж не повинні завдавати збитків нашим прибуткам. Комісари і полковники мусять суворо наглядати за цим і, якби вони недбало виконували цей обов’язок, то коронний гетьман мусить притягти їх до відповідальності. Позови, що виникли між міщанами наших міст і реєстровими козаками, будуть судитись зміша-

ним судом, який складається з підстарости і полковника. Ми призначаємо комісію від імені Нашого і Речі Посполитої, яка визначить на вічні часи місце козацької осілости для того, аби щорічно не відбувалось переміщень, які завдають шкоди Речі Посполитій і збитків Нашим прибуткам. Реєстрові козаки не повинні зазнавати ніяких утисків, ні особистих, ні майнових. Міщани наших міст в силу існуючих законів не повинні записуватися у козацтво ні самі, ні їхні сини і не повинні віддавати доньок заміж за козаків під загрозою конфіскації майна. Постановляємо також, щоб козаки не селились у більш віддалених українських містах і не набували в них маєтності, обмежуючись Черкасами, Чигирином, Корсунем та іншими прикордонними містами, де присутність їхня необхідна для захисту краю від татар, щоб таким чином зникли приводи для юрмиськ і бунтів. Ми призначаємо також сеймову комісію для розгляду справи про Трахтемирівські землі і, якщо виявиться, що козаки відняли ці землі насильно у будь-кого, то комісія повинна буде повернути їх попереднім власникам. По цій справі складена, втім, більш докладна інструкція і передана до королівського архіву.

ного приступу до ворожих берегів. Гетьман прибув з коронним військом відразу після полудня, але ні сам він, ні військо не були готові до бою, тому всі ми зупинилися в лісі поблизу Лоїва, чекаючи підходу суден, які мушили прийти в один з нами час, але спізнилились і прийшли з піхотою вже перед заходом сонця. Тоді й наше коронне вісько наблизилось до байдаків і стало над Дніпром. Почали було наші, тобто п. стольник зі стрільцями у байдаках підступати до ворога, який розташувався у кутку між Дніпром і Сожем, оскільки тут ріка Сож впадає у Дніпро біля самого Лоїва. Між цими ріками обкопався ворог і міцно захищався, обстрілюючи байдаки, звідки наші відповідали пострілами з гуляй-городів. Близько півтори години продовжувалась посилена перестрілка, а з наближенням ночі гетьман віддав наказ відступити і висадитися на іншому березі Дніпра, також в куті між Сожем і Дніпром.

З М І С Т

<i>Мороз Володимир. «Українці признають мене сином свого народу»</i>	3
I. Щоденник новгородського підсудка Федора Євлашевського. 1564-1604	7
II. Історія Хотинського походу Якова Собеського. 1621	45
III. Щоденник походу проти козаків запорозьких. 1625	132
Д о д а т о к: Куруківська угода	
IV. Відомості про похід до Криму Михайла Дорошенка. 1628	152
V. Щоденник Симеона Окольського. 1637-1638	171
Д о д а т о к: Доповнення Самійла Величка	
Ординація Війська Запорозького реєстрового	
VI. Опис України Боплана. 1630-1648	293
VII. Сказання про невольників, які втекли з турецької каторги. 1643.....	390
VIII. Щоденник Богуслава Казимира Машкевича. 1643-1649..	407

Документальне видання

МЕМУАРИ ДО ІСТОРІЇ ПІВДЕННОЇ РУСІ

Випуск 2 (перша половина XVII ст.)

Ф.Євлашевський, Я.Собеський, походи 1625 та 1628 рр.,
С.Окольський, Г.Боплан, звільнення невільників, Б. Машкевич

За редакцією
АНТОНОВИЧА Володимира Боніфатійовича

Переклад з російської
ГОЛУБ Ірини Станіславівни

Відповідальний за випуск *Г.М. ГАРЧЕНКО*
Художник *А.П. ДЕРЕВ'ЯНКО*

Підписано до друку 29.12.06. Формат 84х108 ¹/₃₂. Друк офсетний.
Папір офсетний. Умовн.друк.арк. 23,6. Умовн.фарбо-відб. 35,1.
Обл.-вид. арк. 35,1. Наклад 5 000 прим. Замовлення № 1725.

Державне підприємство «Всеукраїнське видавництво «Січ»,
49000, м. Дніпропетровськ, пр. К. Маркса, 60.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
ДК № 60 від 25.05.2000 р.

Комунальне підприємство
«Нікопольська міська друкарня»,
53219, м. Нікополь, вул. Електрометалургів, 21.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
ДП № 21 від 25.07.2000 р.

М49 Мемуари до історії південної Русі: Випуск 2 (перша половина XVII ст.). Ф.Євлашевський, Я.Собеський, походи 1625 та 1628 рр., С.Окольський, Г.Боплан, звільнення невільників, Б.Машкевич. За редакцією В.Антоновича /пер. з рос. І.С. Голуб; передм. В.С. Мороза; худож.оформ. А.П. Дерев'янка. – Дніпропетровськ: Січ, 2006. – 439 с.

ISBN 966-511-294-5

До другого випуску книги за редакцією В.Б.Антоновича (1834 – 1908) – історика, археографа, професора історії Київського університету – ввійшли мемуари першої половини XVII століття.

УДК 82-3
ББК 84.4 УКР 6-4